

Noora Hemminki

Uusi aika: vapaamielinen Muinaistutkija

Kun vuosikymmen vaihtuu, ihmisillä on tapana katsoa taakse ja hahmotella menneestä ajanjaksosta piirteitä, jotka tekivät siitä erityisen. Niin myös *Muinaistutkijassa* voitaisiin näin uuden kymmenluvun alussa luoda silmäyksiä siihen, mitä Suomen arkeologiassa ja kulttuuriperinnön saralla on tapahtunut viimeisen vuosikymmenen aikana. Tekstit ja katsaukset aiheesta ovat tervetulleita! Yhtenä keskeisenä 2010-luvun teemana Suomen arkeologiassa voidaan varmasti mainita metallinetsintäharrastus, joka on puhuttanut arkeologeja ja kulttuuriperintöammattilaisia sekä tiedeyhteisön ulkopuolista suurta yleisöä. Keskustelu ja toiminta sen parissa jatkuu edelleen ja tämänkin lehden tulevissa numeroissa asiaa käsitellään. Tässä numerossa katsaus arkeologian muutoksiin alkaa Timo Salmisen jutulla, jossa pohditaan arkeologian tieteenhistoriaa. Sitä vastoin Pesosen et al. juttu kertoo aivan uutta tietoa muinaisuudesta, sillä siinä esitellään aikaisemmin tuntematon muinaisjäännöstyyppi.

Ajanlaskun tasanumeroiden kohdalla jotkut tapaavat menneen sijaan katsoa tulevaan ja erilaiset toiveet, uskomukset ja suunnitelmat siitä, miten tulevaisuus on oleva parempi, ovat yleisiä. Satakunta vuotta sitten suomea puhuvalle yleisölle julkaistiin runsaasti lehtiä, joille annettiin tulevaisuususkkoa henkiviä nimiä kuten vaikkapa *Uuden ajan kynnyksellä*, *Tuleva Suomi*, *Uusi yhteiskunta* ja *Uusi aika: vapaamielinen aikakauskirja*. Viimeksi mainitussa lehdessä (*Uusi aika* no. 1 1914) esitellään mm. antropologian 50-vuotisia saavutuksia ja muinaissuomalaisen yhteiselämää. Lehden pääkirjoituksessa (mt. 1–3) kuvataan suhtautumista menneeseen ja tulevaan: ”Aikasuhteista puhuttaessa on mieltäkiinnittävää muistaa, että se tapa jolla me suhtaudumme entisyyteen, nykyisyyteen ja tulevaisuuteen, myös jakaa meidät eri ajatustyyppeihin. Toisille on kaikki hyvä menneisyydessä ja entisyyden aikaansaannokset heitä tykkäänään hallitsee muuttumattomalla järkähtämättömyydellä, jotavastoin toiset elävät aina uuden ajan kynnyksellä, tulevaisuuden aamunkoitteessa, josta kirkastuva päivä on avaava heille uusia mahdollisuuksia.” Tämän sitaatin myötä hyvää tulevaisuuden aamunkoittoa kaikille, hallitsoon entisyyden aikaansaannokset jatkossakin ajatuksiamme!

Petro Pesonen, Miikka Tallavaara & Petri Halinen

Siikajoen kivikautiset kehäkylät

Artikkelissa esitellään Suomen kivikaudessa aiemmin tuntematon muinaisjäännostyyppi, kivikautinen kehäkylä. Tällaisia vajaan kahdenkymmenen asumuspainanteen kehän kokonaisuuksia tunnetaan nyt Pohjois-Pohjanmaan Siikajoelta ja Siikalatvasta kolme kappaletta. Kahdella kohteella tehtiin koekaivaus vuonna 2016. Radiohiiliajoitusten ja rannansiirtymiskronologian perusteella kehäkylät ajoittuvat keskineoliittiselle kivikaudelle, noin 5750–5470 calBP. Todennäköisesti kehäkylien esiintyminen kytkeytyy yhteen Pohjanmaalla havaittuun suotuisan resurssitilanteen aiheuttamaan nosteeseen ja väestönkasvuun, jonka yhtenä ilmenemismuotona voidaan pitää asutuksen tiivistymistä ja vakiintumista.

De stenåldertida cirkelformade grupperna av grophus från Siikajoki

I artikeln presenteras en typ av fornlämning som tidigare varit okänd inom stenåldern i Finland: den stenåldertida cirkelformade gruppen av grophus. Man känner nu till tre sådana här samlingar på ungefär tjugo grophus i Siikajoki och Siikalatva i Norra Österbotten. Provgrävningar gjordes på två lokaler år 2016. Baserat på radiokoldateringar och strandförskjutningskronologin dateras de cirkelformade grupperna av grophus till mellaneneolitikum, ca 5750–5470 calBP. Troligen är förekomsten av de cirkelformade grupperna av grophus kopplad till ett i Österbotten observerat uppsving och folkökning till följd av ett gynnsamt resursläge, vilket kan uttrycka sig i form av en ökad täthet och stabilisering av bebyggelsen.

Johdanto

Suuri osa Suomen kivikautisista asumuspainanteista (talopainanteista) eli osittain maahan kaivettujen talojen ja rakennusten pohjista sijaitsee Pohjanmaan maakunnissa ja Lapissa, merkittävin osa näistä Pohjois-Pohjanmaalla (Pesonen 2002; Mökkönen 2011). Kaikki näistä eivät ole olleet asumuksia, vaan joukossa on luultavasti ollut myös eri tarkoituksiin käytettyjä varastoja, verstaita yms. Varsinaisina asumuksina voidaan pitää kotamaisia ja hirsiperustaisia rakennuksia. Asumuspainanteiden rakentamisen huippukaudet ajoittuvat keski- ja myöhäisneoliittiselle kivikaudelle, n. 5900–4800 calBP. Mesoliittisia ja varhaisneoliittisia asumuspainanteita tunnetaan maastamme

toistaiseksi vain kourallinen, vaikka niitä on useita naapurimaissa Venäjällä, Ruotsissa ja Norjassa (esim. Mökkönen 2011; Norberg 2008).

Kiinteiden asumusten rakentamiseen liittyy ajatus paikallaan pysyvästä asutuksesta, ainakin aiempaan verrattuna kiinteytyvämmästä, osittain sedentaarisesta asumismallista. Kiinteän asumuksen rakentamisen ajatellaan olevan sen verran aikaa ja energiaa vievä yritys, että tuntuu todennäköisemmältä olettaa sen viittaavan joka tapauksessa vakiintuvanluonteiseen asumiseen (Binford 1990). Yhtenä mahdollisuutena on pidetty talviasumista (esim. Halinen 2015; Kotivuori 2002; Pesonen 2006), vaikkei tätä voi kuitenkaan pitää ainoana mahdollisuutena ja mallina.

Viime vuosina tarkentunut kuva Pohjanmaan asumuspainanteiden määrästä ja sijainnista yhdessä ympäristöhistoriallisten muuttujien kanssa on mahdollistanut alueellisen väestöhistorian tutkimisen suhteessa ympäristön kehittämiseen (Tallavaara & Pesonen *in press*). Tutkimukset viittaavat siihen, että sekä maariistan että meren tuottavuus sääteli merkittävästi alueen kivistäisen metsästäjä-keräilijäväestön määrää ja vaikutti myös liikkuvuuteen. Ilmastollisten tekijöiden lisäksi vetäytyvä rantaviiva vaikutti Pohjois-Pohjanmaalla merkittävästi resurssien vaihteluun ja asutuksen keskittymiseen (Nuñez & Okkonen 1999; Vaneeckhout 2009). Runsaisten resurssien aikaansaama väestönkasvu, asutuksen keskittyminen ja resurssien aiempaa tehokkaampi hyödyntäminen (esim. Iijoen kalapadot Kierikissä, Koivisto 2012) aiheutti liikkuvuuden vähentymistä ja johti kylien muodostumiseen. Samaan vaiheeseen liittyvät useamman asumuksen muodostamat ”pari- ja rivitalot”. Kun ympäristön tuottavuus huononi, väkimäärä alkoi laskea ja konfliktit niukkenevista resursseista kilpailevien ryhmien välillä mahdollisesti lisääntyivät. Lopulta tilanne johti voimakkaaseen väestöromahdukseen. Yhtenä konfliktien merkinä nähdään jätinkirkkojen rakentaminen, joille parhaana selityksenä nähdään niiden liittyminen yhteisöjen puolustautumiseen (Okkonen 2003; Lahelma & Sipilä 2004; Sipilä & Lahelma 2006; Tallavaara & Pesonen *in press*).¹

Tätä taustaa vasten vuonna 2015 havaitut ja vuonna 2016 koekaivetut kaksi usean asumuspainanteen keskittymää Siikajoella ansaitsevat tarkemman käsittelyn. Erityisesti siksi, että näillä kohteilla asumuspainanteet muodostavat Suomessa aiemmin täysin tuntemattoman tavan ryhmitellä asumukset kehämäisesti ”keskusaukion” ympärille. Liittyvätkö Siikajoen kehäkylät Pohjanmaan asutuksen kasvuvaiheeseen, vai onko asumusten sijoittelu heijastusta jätinkirkkoilmiöstä ja konfliktien kärjistymisestä, vai onko ilmiölle jotain muuta selitystä? Artikkelissa tarkastellaan Pohjanmaan kehäkylä, niiden ajoitusta ja suhdetta asutuskehitykseen.

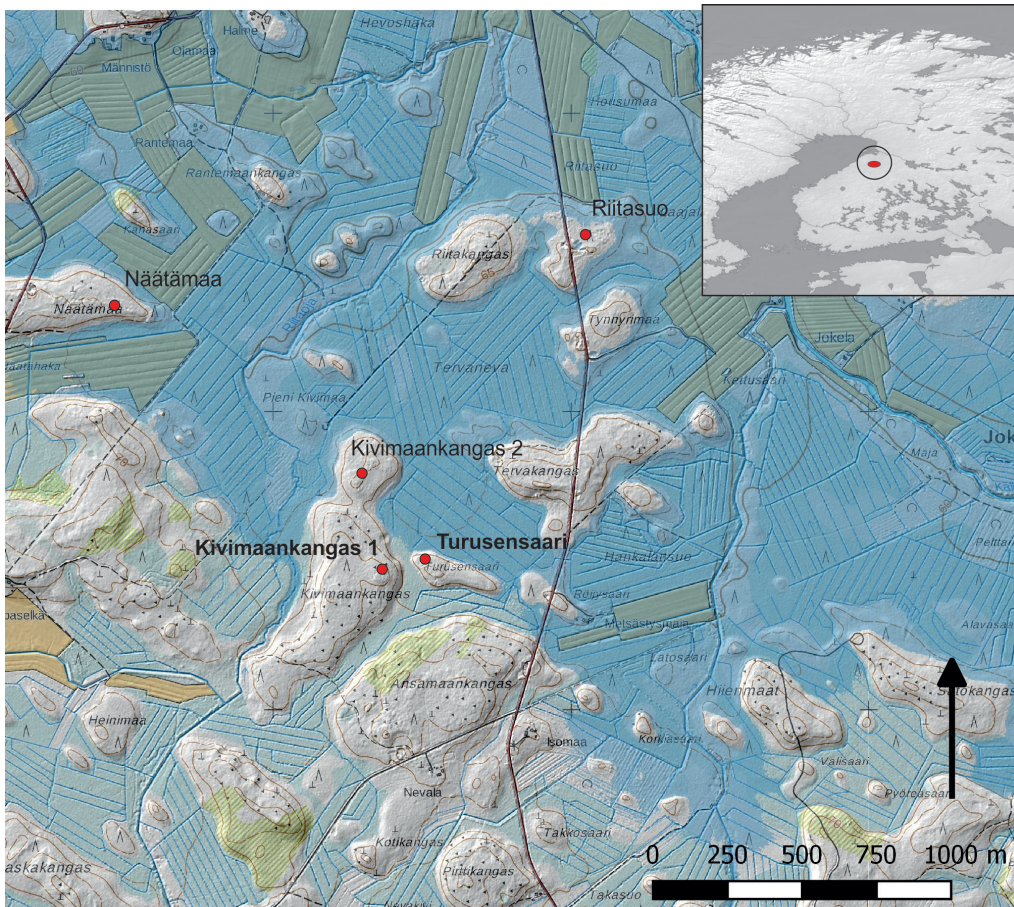
Kivikautiset kehäkylät Pohjois-Pohjanmaalla

Siikajoen kaksi kehäkylää löytyivät harrastaja-ärkeologi Ossi Kupilan tutkiessa vinovalovarjostekarttoja (LiDAR). Kirjoittajista P. Pesonen tarkasti kohteet maastossa myöhäissyksyllä 2015 Museoviraston toimeksiannosta. LiDAR-kohteiden tarkastuksissa rekisteröitiin suuri määrä erilaisia painannekohteita, joiden joukossa oli runsaasti myös ns. pari- ja rivitaloja. Siikajoen kehämäisesti sijoitetut asumuspainanteet olivat kuitenkin täysin poikkeuksellisia mihinkään aiemmin tunnettuihin painannekyliin verrattuna. Seuraavina kahtena vuonna 2016–2017 erilaisia asumuspainannekohteita löytyi vielä runsaasti lisää Pohjanmaan maakunnista ja muualtakin maasta, mutta vastaavia kehäkylä havaittiin vain yksi lisää, tämä Siikalatvassa, Siikajoen naapurikunnassa. Kehäkylät näyttävät ainakin toistaiseksi siis sijoittuvan maantieteellisesti pienelle alueelle.

Siikajoen Kivimaankangas 1 ja Turusensaari sijaitsevat lähekkäin Luohuan Ylipään ja Yli-Rankisen välisellä metsä- ja suoalueella (Kuva 1). Tämä alue on aiemmin kuulunut Paavolan ja sittemmin Ruukin kuntaan. Maisema on kohtuullisen piirteetöntä, loivien ja kivisten hiekkamäkien kirjomaa ojittettua metsäistä suota. Kauempaa katsottuna hallitsevin elementti maisemassa lienee Luohuanjoki, joka laskee pohjoisessa Siikajokeen. Kivimaankangas on likimain länsilounas-itäkoillisuuntainen kangasmäki ja Turusensaari puolestaan itä-länsisuuntainen mäkisaari Kivimaankankaan itäpuolella. Mäkien pohjoispuolella on ojitettu Tervaneva, josta laskee oja Luohuanjokeen laskevaan Riitaojaan. Kivimaankangas 1 sijaitsee kankaan keskiosan itäreunassa vastapäätä Turusensaarta. Kolmas asumuspainannekohde on Kivimaankankaan pohjoisosassa oleva Kivimaankangas 2, jossa on seitsemän asumuspainannetta. Tervanevan pohjoispuolella olevalla Riitakankaalla on laaja 33 asumuspainanteen Riitasuon asuinpaikka. Kivimaankankaasta vajaa kilometri luoteeseen on vielä Näätämaan asuinpaikka, jolla on havaittu 11 asumuspainannetta.

Kohteita ei ole tarkasti korkeusmittattu, mutta peruskartalta ja maastomallista päätellen Kivimaankangas 1:n asuinpaikka sijaitsee 69–71 m mpy korkeudella ja Turusensaaren asuinpaikka puolestaan 65–68 m mpy korkeudella. Maaston perusteella asuinpaikkojen käyttö sijoittunee kuitenkin siihen vaiheeseen, kun merenpinta oli 64–65 m mpy korkeudella. Asuinpaikkojen välillä lienee tällöinkin ollut korkeusmallista poiketen matala lahti, sillä suoturve on todennäköisesti kasva-

nut korkeutta myöhemmin. Asuinpaikkojen ympäristö on ollut merellinen, niiden edustalla on avautunut matala meren lahti Tervanevan kohdalla. Tervanevan lahden pohjoisrannalla oli em. asuttuja saaria ja muita pienempiä saaria. Luohuanjoen suu sijaitsi asuinpaikoista noin 2,5 km kaakkoon, Rankisen Hautakankaan itäpuolella. Lähimmät makean veden lähteet lienevät olleet Kivimaankankaan molemmin puolin merenlahtiin laskevat putrot. Pohjanmaan radiohiilijoiutuksiin perus-

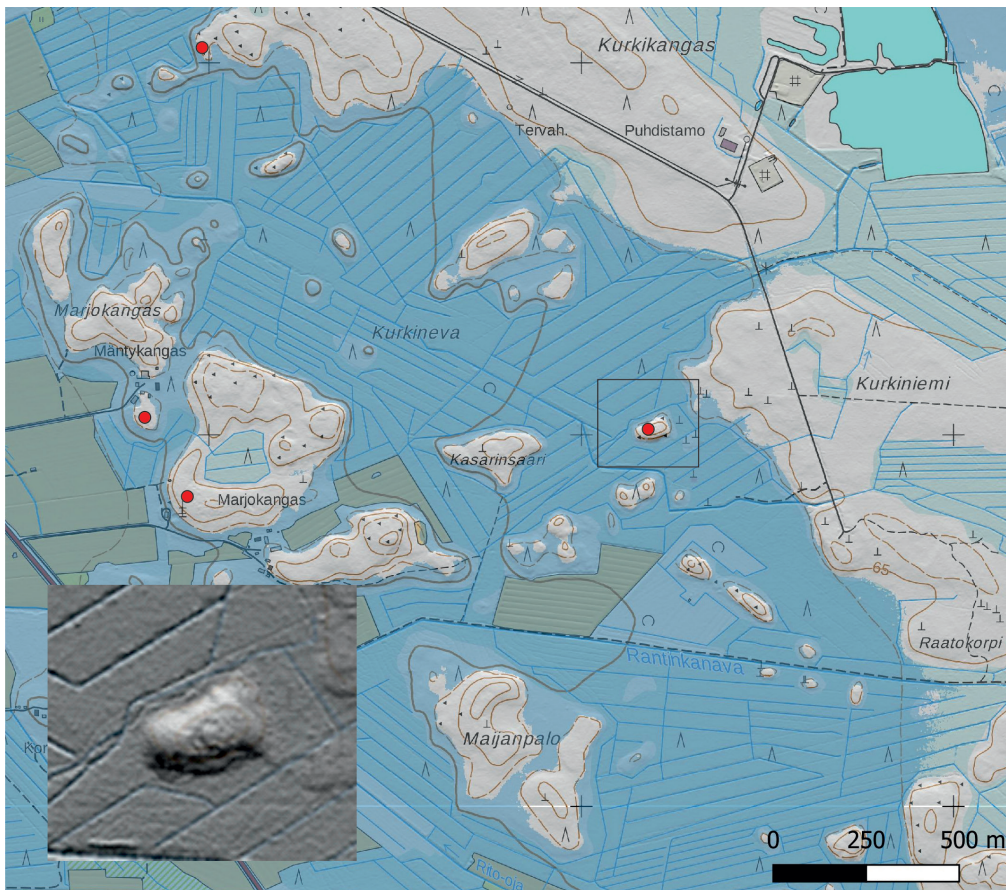

Kuva 1. Maastomalli kohteiden ympäristöstä 64 mmpy korkeustasossa (sininen alue). Kivikautiset asuinpaikat merkitty punaisella ympyrällä. Matala suoalue Kivimaankankaan ja Turusensaaren välillä on voinut olla myös veden vallassa, sillä suokerros on todennäköisesti kasvanut paksuutta myöhemmin. Pienessä kuvassa Siikajoen-Rantsilan alue on ympyröity. Karttapohjana Maanmittauslaitoksen peruskarttarasteri ja 2 metrin korkeusmalli.

tuvan rannansiirtymiskronologian mukaan tämän asutusvaiheen ajoitus on n. 5750 vuotta sitten (Tallavaara & Pesonen *in press*: Fig. 3 ja Supplementary data 1).

Siikalatvan Kurkiniemensaaren asuinpaikka sijaitsee n. 24 km edellisistä asuinpaikoista itään, entisessä Rantsilassa, kirkonkylän itäpuolella olevalla metsäalueella, jossa korkeahkot kankaat nousevat Siikajoen laakson reunamille (Kuva 2). Kurkiniemensaari on pieni, noin 100 x 70 m kokoinen mäennyppylä Kurkiniemen edustan ojitetulla Kurkinevalla.

Siikajokeen on matkaa 2,6 km. Kohteesta hie-
man yli kilometri länteen ovat Marjokankaan
laajat asumuspainannealueet ja kohteesta 1,5
km luoteeseen useat Lampinkankaan painan-
nekohteet. Nämä ovat kaikki kuitenkin selvästi
Kurkiniemensaarta alemmalla, 57,5–62,5 m
mpy rantatasolla, saaren ”rantatasonkin” olles-
sa 62,5 m mpy korkeudella. Mikäli tätä saaren
rantatasoa käytetään rannansiirtymisajoituk-
sen mittarina, ajoittuu kohde sen perusteella
n. 5700 calBP (Tallavaara & Pesonen *in press*:
Fig. 3 ja Supplementary data 1). Kurkiniemen-

Kuva 2. Maastomalli Kurkiniemensaaren ympäristöstä 62,5 mmpy korkeustasossa (sininen alue). Kivikautiset asuinpaikat merkitty punaisella ympyrällä. Karttapohjana Maanmittauslaitoksen peruskarttarasteri ja 2 metrin korkeusmalli. Pienessä kuvassa Kurkiniemensaaren painannekehä Museoviraston Lidar-korkeusmallissa. Lähde: Paikkatietoikkuna, käyty 19.11.2019.

saarelta on inventoinnin yhteydessä löydetty koekuopista kvartsi-iskoksia ja palanutta luuta.

Kaivaukset Siikajoella 2016

Kehäkylien koekaivaukset rahoitettiin P. Pesosen aiemmista projekteista jääneillä apurahoilla ja kenttätöihin osallistuivat kaikki kolme kirjoittajaa kahden hiotavan päivän aikana 29.–30.6.2016. Kaivauksen tavoitteina olivat: 1) varmistaa muinaisjäännösten status, ts. ovatko painanteet asumuspainanteita vai ei, 2) statuksen varmistuessa saada ajoittavia löytöjä ja 3) saada aineistoa Pohjanmaan kivikauden asutuskehityksen selvittämiseen. Koekaivauksilla päästiin kaikkiin tavoitteisiin eli painanteet varmistuivat asumuspainanteiksi ja niistä saatiin löytöinä palanutta luuta, jota pystyttiin radiohiiliajoittamaan. Kivikauden asutushitystä Pohjanmaalla selvitetään mm. tämän artikkelin puitteissa.

Kivimaankankaalla asumuspainanteet muodostavat noin 45 x 45 metrin laajuisen kehän. Asuinpaikalla on kartoitettu 19 erillistä asumuspainanteeksi luokiteltavaa rakennetta. Näistä painanteet 2–4 muodostanevat kolmihuoneisen rivitalon ja painanteet 5–6 puolestaan paritalon. Lisäksi painanteet 16 ja 19 ovat ehkä käytävällä yhteydessä toisiinsa. Painanteiden koko vaihtelee 3 x 3 metristä 9 x 5 metriin ja syvyydeltään ne ovat 50–80 cm. Yhdessä painanteessa vaikuttaa olevan hyvin kivikkoinen lattiataso. Kivimaankankaan kehän sisällä on kivistä kangasta ja aivan keskellä pieni, halkaisijaltaan noin kuusi metriä oleva mahdollisesti raivattu soikeahko tasainen alue. Samanlainen pieni tasanne vaikuttaisi olevan kehän luoteisreunalla olevien rivitalon välissä (Kuva 3).

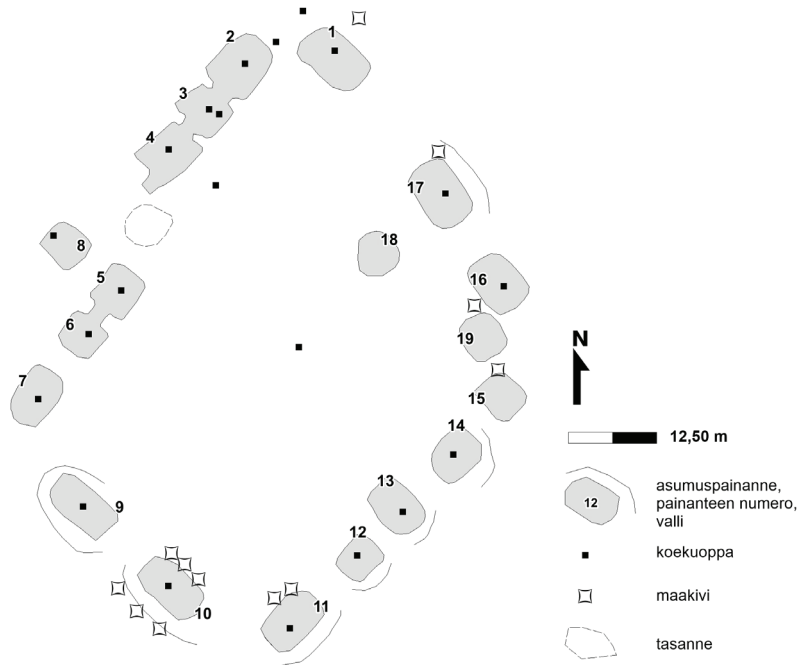
Kivimaankankaalle kaivettiin kaikkiaan 22 pientä koekuoppaa, kooltaan noin 30–40 x 30–40 cm. Kaikki kaivettu maa seulottiin IKEA:n Algot-hyllykorilla, jossa on 3–4 mm:n vinoneliön muotoiset silmät (Kuva 4). Muutamaa koekuoppaa laajennettiin lisälöytöjen (palaneiden luiden) toivossa.

Viittä lukuun ottamatta kaikki koekuopat kaivettiin sisälle asumuspainanteisiin. Löytöjä saatiin peräti 14 koekuopasta, joista yksi oli hieman painanteen ulkopuolella, muut löydölliset kuopat selvästi painanteiden sisällä. Löytöaineisto oli jokseenkin yksipuolista, mutta kuvaavaa Siikajoen alueen kivikaudelle: kvartsi-iskoksia (176 kpl) ja palanutta luuta (50 kpl). Lisäksi painanteesta 14 saatiin pieni hiotun liuske-esineen katkelma, ehkä taltan kantaosa.

Turusensaassa laskettiin 16 erillistä asumuspainannetta, joiden kehän laajuus on hieman Kivimaankangasta pienempi, mitoiltaan noin 45 x 35 metriä (Kuva 5). Turusensaaren painanteista numero 3 muodostuu ehkä kahdesta rinnakkaisesta pienestä rakenteesta. Asumuspainanteista 13 sijaitsee kehällä ja kolme puolestaan kehän sisällä olevalla alueella. Ulkokehän ja sisäalueen painanteet eroavat toisistaan siten, että sisällä olevat painanteet ovat pyöreitä ja kooltaan pieniä, halkaisijaltaan 3–4 m, kun taas ulkokehän painanteet ovat enemmän suorakaiteen muotoisia ja suurempia, kooltaan 5 x 4, 5–12 x 4,5 m. Syvyydeltään Turusensaaren painanteet ovat samanlaisia kuin Kivimaankankaalla, noin 50–80 cm. Turusensaarella erityisen mielenkiintoisena voidaan pitää havaintoa, jonka mukaan saaren luoteis- ja pohjoissivujen painanteet on ehkä tehty tasanteelle, joka on muodostettu kaivamalla mäensyrjää ja levittämällä tämä maa tasanteeksi. Ainakin muodostelma vaikuttaa liian jyrkältä luonnonmuodostelmaksi.

Turusensaarelle kaivettiin kuusi koekuoppaa samalla menetelmällä kuin Kivimaankankaalle ja myös täällä muutamaa niistä laajennettiin lisälöytöjen saamiseksi. Kaikki koekuopat kaivettiin asumuspainanteisiin ja kaikista niistä tuli myös löytöjä: kvartsi-iskoksia (57 kpl) ja palanutta luuta (48 kpl). Myös kahteen kehän sisällä olevaan pieneen painanteeseen tehdystä koekuopasta tuli löytöjä. Koekaivauksen perusteella ei voine laajemmin spekuloida ulkokehän ja sisäalueen painanteiden eroilla, mutta mah-

Siikajoen kivikautiset kehäkylät

Kuva 3. Kivimaankangas 1, asuinpaikan yleiskarttaluonnos.

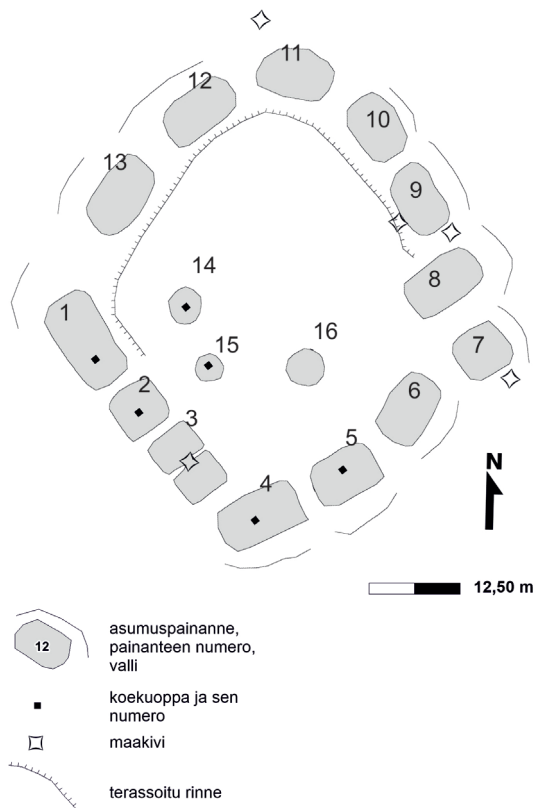
Kuva 4. Koekuoppaa kaivetaan Kivimaankankaalla painanteeseen 7. Koekuopasta löytyi kvartsi-iskoksia ja palanutta luuta. Kivimaankankaan radiohiiliajoitus (Hela-4304) on tästä koekuopasta löytyneistä palaneista luista (KM 40963:15). Kuvassa Petri Halinen ja Miikka Tallavaara. Kuva: Petro Pesonen.

dollisesti kyse voisi olla näiden rakenteiden erilaisesta funktiosta ja/tai statuksesta.

Siikalatvan Kurkiniemensaaren asuinpaikka on toistaiseksi heikommin tutkittu. Inventoinnissa painanteisiin tehdystä kolmesta koekuopasta löytyi kvartsia ja palanutta luuta, joten kohteen status on varmistunut. Kurkiniemensaaren laki on erittäin kivinen, mutta maapohja on kuitenkin hiekkaa. Asumuspainanteita on suurten siirtolohkareiden vierellä. Painanteiden muodostaman kehän laajuus on noin 40 x 30 m ja erillisiä painanteita on laskettu olevan 14 kappaletta, joista osa näyttää muodostavan rivi- ja paritaloja.

Kehäkylien radiohiiliajoitukset vs. rannansiirtymiskronologia

Siikajoen molemmilta kohteilta saatiin ajoitukseen palanutta luuta. Kivimaankangas 1:n ajoitettu luunäyte (KM 40963:15) on 15 luunpalan, 1.6 gramman painoinen kooste asumuspainanteen 7 keskelle tehdystä koekuopasta. Asumuspainanne 7 sijaitsee kehän luoteisen sivun lounaispäässä eli se on tämän asuinpaikan kaikkein läntisin painanne. Turusensaaren ajoitettu näyte (KM 40964:3) koostuu kahdesta hylkeen luunpalasta, painoltaan 2 grammaa, jotka on löydetty asumuspainanteeseen 5 tehdystä koekuopasta. Asumuspainanne 5 sijaitsee kehän läntisen sivun keskellä.

Kuva 5. Turusensaaren asuinpaikan yleiskarttaluonnos.

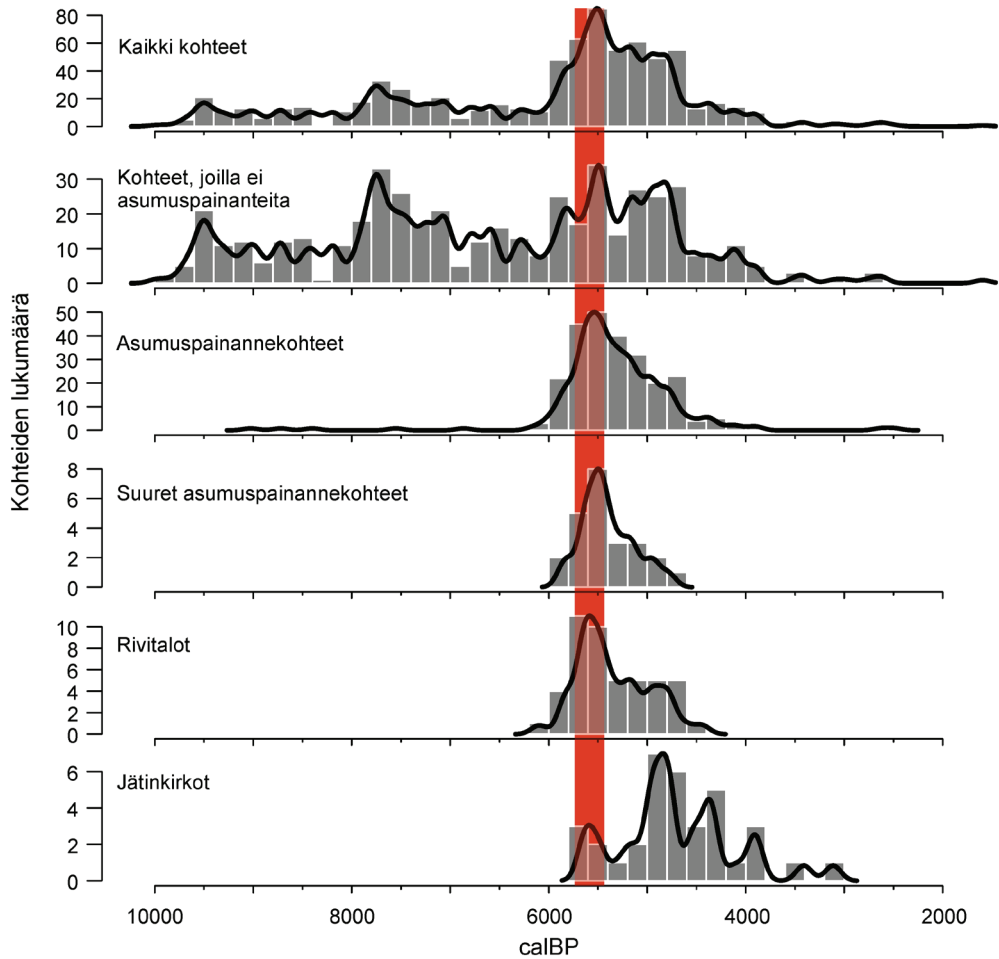
Ajoitustulokset Siikajoen kohteille ovat taulukossa 1. Ajoitustulokset on kalibroitu Oxcal-ohjelman online-versiolla 4.3 (Bronk Ramsey 2009). Näytteet ovat palanutta luuta, jonka radiohiilisignaali on todennäköisesti peräisin polttamisessa käytetystä puusta (Hüls et al. 2010; van Strydonck et al. 2010; Olsen et al. 2012). Ajoituksissa ei tällöin oleteta olevan ns. allasvaikutusta (engl. *reservoir effect*), joka vanhentaa ajoituksia, vaan ajoitukset käyttäytyvät samalla tavalla kuin tavallisetkin puuhiiliajoitukset, mutta konteksti on keskimäärin luotettavampi kuin joskus varsin satunnaisissa puuhiilissä (ks. esim. Pesonen & Oinonen 2019: 256). Radiohiiliajoituksissa huomio kiinnittyy ensimmäiseksi siihen, että tilastollisesti ne eivät mene päällekkäin, ts. Turusensaari olisi ajoituksien perusteella jokin varmastikin noin 200 vuotta vanhempi kohde kuin Kivimaankangas 1.

Tallavaaran & Pesosen (*in press*: supplementary data 1) mukaan kohteiden sijaintikorkeuden perusteella Kivimaankangas 1:n ajoitus tulisi olla n. 6100 calBP (69 m mpy) ja Turusensaaren puolestaan n. 5830 calBP (65 m mpy). Kun otetaan huomioon kartta-arvion perusteella todennäköinen ran-

nan korkeus (64 m mpy) asumisaikaan,² olisi ajoitusarvio tämän perusteella molemmille kohteille kuitenkin n. 5750–5700 calBP. Radiohiiliajoitusten perusteella (68,2% luottamusväli) kohteet ajoittuvat välille 5750–5470 BP. Turusensaaren ajoitus istuu hyvin Pohjanmaan rannansiirtymiskronologiaan, mutta Kivimaankankaan radiohiiliajoituksen mediaaniarvo, 5520 calBP osuu paremmin n. 60–61 m mpy rantakorkeudelle, jolloin meren ranta oli kuitenkin jo vajaan kilometrin päässä pohjoisempaan Kivimaankankaalta. Ajoitustuloksen perusteella tällä asuinpaikalla on toimittu vielä useita satoja vuosia rannan kaikkoamisen jälkeen. Useiden palaneiden luiden yhdistäminen ajoitusnäytteeksi Kivimaankankaan tapauksessa on kuitenkin mahdollinen virhelähde – aiempien kokemusten perusteella monesta palasta koostettu näyte voi olla ongelmallinen. Vaikka Pohjanmaalta-kin on viitteitä ei-rantasidonnoisista asuin- tai pyyntipaikoista (esim. Pesonen 2013; 2016), ei Kivimaankankaan asuinpaikka kuitenkaan vaikuta tämän tyyppiseltä tilapäisluonteiselta kohteelta. Asuinpaikoilta olisi hyvä saada lisää materiaalia ajoitettavaksi.

Taulukko 1. Siikajoen Kivimaankankaan ja Turusensaaren radiohiiliajoitukset. Kalibrointi Oxcal v. 4.3 ohjelmalla (Bronk Ramsey 2009), kalibrointikäyrä IntCal13 (Reimer et al. 2013).

Kohde	Lab. koodi	Näyte	Radiohiili-ikä (BP)	Virhe (+/-)	68,2% luottamusväli	95,4% luottamusväli	keskiarvo	mediaani
Kivimaankangas 1	Hela-4304	KM 40963:15, palanutta luuta 1,6 g	4769	33	5590-5470	5590-5330	5510±60	5520
Turusensaari	Hela-4305	KM 40964:3, palanutta luuta 2 g	4993	34	5750-5650	5890-5610	5730±70	5720

Kuva 6. Siikajoen Kivimaankankaan ja Turusensaaren asuinpaikkojen kronologinen sijainti (pystysuora palkki) verrattuna Pohjanmaan kivilautisten kohteiden ajallisiin jakaumiin. Jälkimmäisten ikä perustuu rannansiirtymiskronologiaan. Kuvalähde: Tallavaara & Pesonen in press: Fig. 5 johon lisätty pystysuora palkki.

Kehäkylät – osa intensiivistä kukoistuskautta vai laskukauden konfliktia?

Siikajoen ja Siikalatvan kehäkyläen ajoitus osuu aikaperiodille 5750–5470 calBP. Kulttuurihistoriallisesti aikajakso on sama, jolloin Suomessa käytettiin tyypillistä kampakeramiikkaa (esim. Oinonen et al. 2014; Nordqvist 2018), vaikkei keramiikkaa Siikajoen kohteilta tunneta. Tyypillisen kampakeramiikan kausi on nähty milloin keskisen kivikauden huippukautena (esim. Oinonen et al. 2014), milloin taas vain arkeologisesti näkyvimpänä kautena (esim. Mökkönen & Nordqvist 2014). Tulkitsi vaiheen kuinka tahansa, kyseinen kausi näyttäytyy radiohiiliajoitusten summakäyrän valossa voimakkaana väestön kasvukautena (Tallavaara et al. 2010). Myös Pohjanmaan näkökulmasta ilmiö näkyy ranta-ajoitettujen kohteiden jakaumassa, jossa eniten kohteita ajoittuu aikavälille 5600–5400 calBP (Kuva 6). Tähän ajankohtaan sijoittuvat korkeimmat piikit myös asumuspainannekohteiden käyrässä ja suurten kylien käyrissä. Rivitaloja on hieman enemmän jo vähän aiemmin, 5800–5600 calBP. Jätinkirkkojen huippukausi puolestaan on reilusti myöhemmin, 4900–4600 calBC (Tallavaara & Pesonen *in press*; Fig. 4 ja Fig. 5).

Siikajoen kehäkylät näyttävät liittyvän selvästi Pohjanmaan kivikauden nousukauteen, joka alkoi jo pari sataa vuotta aiemmin asutuksen tihentymisenä, johti asumismuodon sedentoitumiseen kiinteiden asumusten muodossa ja lopulta suurien kylien muodostumiseen keskeisille jokisuistoille (Pesonen 1999; Ikäheimo 2002; Vaneeckhout 2009; Tallavaara & Pesonen *in press*). Asutuksen tihentyminen, sedentoituminen ja keskittyminen merkitsivät todennäköisesti myös yhteisöllisyyden lisääntymistä, hierarkisointumista ja ennen pitkää myös johtajien ja päälliköiden nousua (Okkonen 2003), joka näkyy mm. rikkaissa ja yksilöllisissä punamultahaudoissa tyypillisen kampakeramiikan kaudella (Ahola 2015; 2017). Tällaisella vahvojen johta-

jien nousulla saattoi olla myös oma merkityksensä suurten koko yhteisöä koskeneiden rakennushankkeiden mahdollistajana. Lopulta yhteiskunnan organisoituminen oli tarpeen konfliktitilanteissa, jolloin johtajuutta tarvittiin puolustautumisessa (tai hyökkäämisessä).

Lasku nousukaudesta ei vaikuta olleen Pohjanmaalla äkinäinen, vaan hiljakseen hiipuva – romahdus tapahtui vasta 4500 calBP tienoil-la, jonka jälkeen rantasidonnaisten asuinpaikkojen määrä putoaa vain muutama yksittäisiin kohteisiin. Tärkein selitys väestön vähenemiselle lienee ympäristön muutoksessa. Merellisten resurssien hiipuminen johtui suurelta osin ilmaston viilenemisestä noin 6000/5500 calBP jälkeen (Tallavaara & Pesonen *in press*).

Ennen väestömäärän lopullista romahdusta aineistossa lisääntyy vain jätinkirkkojen määrä, minkä on tulkittu viittaavan lisääntyneeseen konfliktin uhkaan vähenevien resurssien aiheuttaessa kilpailua yhteisöjen välillä (Tallavaara & Pesonen *in press*). Lisääntynyt konfliktivaara on voinut johtua myös ulkoisista uhista (vrt. Sipilä & Lahelma 2006), kuten nuorakeramiikan kulttuurin leviämisestä Pohjanmaan alueelle. Nuorakeramiikan alku ajoittuu Suomessa noin 4900–4800 calBP (Nordqvist 2016; Pesonen et al. 2019) eli juuri samaan aikaan kun jätinkirkkojen määrä lisääntyy Pohjanmaalla (ks. ed.). Vaikka nuorakeramiikan leviäminen pysähtyi Keski-Pohjanmaalle jätinkirkkojen esiintymisalueen eteläosiin, saattaa näillä kahdella asialla hyvinkin olla tekemistä toistensa kanssa.

Lopuksi

Siikajoen kehäkyläen ympäristö on poikkeuksellinen. Kivimaankankaalla ja erityisesti Kurkiniemensaarella asumuspainanteet ovat hyvin kivikkoisessa maastossa ja jälkimmäisessä painanteita on jopa suurten siirtolohkareiden kupeessa. LiDAR-kohteiden tarkastuksissa monen muunkin asumuspainannekohteen on havaittu olevan perinteiseen tasaiseen hiekkakankaaseen verrattuna hyvinkin kivikkoisessa

maastossa, kuitenkin niin että perusmaaperä on lähes aina helposti kaivettavaa hiekkaa. Seikalla on merkitystä tulevien inventointien kohdentamisen kannalta; huomiota kannattaa kiinnittää myös kivisiin alueisiin.

On hyvin mahdollista, että etenkin Kivimaankankaalla ja Kurkiniemensaarella topografia on ohjannut asumusten sijoittelun kehämäiseksi, mutta sama ei päde Turusensaarella, jossa maastoa on todennäköisesti jopa muokattu kehän saamiseksi. Kysymys kehien alkuperäisestä funktiosta on toistaiseksi vailla vastausta, mutta tässäkin voinee spekuloida puolustuksellisilla näkökohdilla. Sinänsä kehämäinen asumusten sijoittelu ei ole laajemmin katsoen erityisen poikkeuksellista, vaan rakenne on yleinen niin arkeologisissa kuin etnografisissakin havainnoissa eri aikakausilta.

Siikajoen ja Siikalatvan kehäkylät ovat toistaiseksi poikkeuksellinen ilmiö itäisen Fennoskandian esihistoriassa. Mikään ei kuitenkaan estä sitä, etteikö vastaavia rakennelmia voida vastaisuudessa löytää enemmänkin. Todennäköisesti tulevatkin löydöt sijoittuvat samalle rantavyöhykkeelle Pohjanmaalla, noin 65–70 m mpy väliselle alueelle, ajoittuen keskineoliittisen kivikauden alkupuolelle.

Bibliografia

Painamattomat lähteet

- Kotivuori, H. 2002. *Alisen Kemijoen kivikautiset asumuspainanteet – topografiseen havainnointiin ja aineistovertailuun perustuva ajoituskuva*. Julkaisematon liseniaattitutkielma. Turun yliopisto, arkeologia.
- Vaneeckhout, S. 2009. *Aggregation and Polarization in Northwest Coastal Finland. Socio-ecological evolution between 6500 and 4000 cal BP*. Julkaisematon väitöskirja. Oulun yliopisto.

Tutkimuskirjallisuus

- Ahola, M. 2015. Tracing Neolithic Funerary Practices from Finnish Ochre Graves – A Case Study from Kukkarkoski Comb Ware Burial Ground. M.-L. Honkasalo, K. Koski & K. Kanerva (toim.) *Theme issue: Images of Afterlife. Thanatos vol 4*, 2/2015: 23–41.
- Ahola, M. 2017. The material culture of Finnish Stone Age hunter-gatherer burials. *Fornvännen* 4/2017. 201–215.
- Binford, L. R. 1990. Mobility, Housing and Environment. *Journal of Anthropological Research* 46, 119–152.
- Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon*, Vol. 51, Nr 1, 2009: 337–360.
- Forss, A. 1996. Jätinkirkot – Pohjanlahden pohjoisen rannikkoalueen arvoituksellinen muinaisjäänösrhythmi. *Muinaistutkija* 1/1996: 263–265.
- Halinen, P. 2015. Kivikausi. G. Haggrén, P. Halinen, M. Lavento, S. Raninen & A. Wessman (toim.) *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*: 19–121. Helsinki: Gaudeamus.
- Hüls, C. M., Nadeau, M. J., Grootes, P. M., Erlenkeuser, H. & Andersen, N. 2010. Experimental study on the origin of cremated bone apatite carbon. *Radiocarbon* 52: 587–599.
- Ikäheimo, J. 2002. Prehistoric dwelling remains in the lower Oulujoki River Valley. H. Ranta (toim.) *Huts and Houses. Stone Age and Early Metal Age Buildings in Finland*: 129–136. Helsinki: Museovirasto.
- Koivisto, S. 2012. Subneolithic fishery in the Iijoki river estuary, northern Ostrobothnia, Finland. *Journal of Wetland Archaeology* 12: 22–47.
- Koivunen, P. 1997. Teoria jätinkirkkojen käyttötärkoituksesta. *Muinaistutkija* 4/1997: 49–52.
- Koivunen, P. 2002. Kierikkisaari Island in Yli-Ii – a Stone Age Pile Settlement? H. Ranta (toim.) *Huts and Houses. Stone Age and Early Metal Age Buildings in Finland*: 123–128. Helsinki: Museovirasto.
- Lahelma, A. & Sipilä, J. 2004. Pasifistiset pyyntikulttuurit? Sodan paradigmateoria ja kivikauden Suomi. *Muinaistutkija* 4/2004: 2–22.
- Mökkönen, T. 2011. *Studies on Stone Age housepits in Fennoscandia (4000–2000 calBC): changes in ground plan, site location and degree of sedentism*. Helsinki.
- Mökkönen, T. & Nordqvist, K. 2014. Vuoksen synty ja kulttuurikehitys. *Muinaistutkija* 4/2014: 47–56.
- Norberg, E. 2008. *Boplatsvallen som bostad i Norrbottens kustland 5000 till 2000 före vår tideräkning. En studie av kontinuitet och förändring*. *Studia Archaeologica Universitatis Umensis* 23. Umeå: Umeå Universitet.
- Nordqvist, K. 2016. From separation to interaction. Corded Ware in the eastern Gulf of Finland. *Acta Archaeologica* 87 (1): 49–84.
- Nordqvist, K. 2018. *The Stone Age of North-Eastern Europe 5500–1800 calBC. Bridging the gap between the East and the West*. *Acta Universitatis Ouluensis, B Humaniora* 160. Oulu: University of Oulu.
- Núñez, M. & Okkonen, J. 1999. Environmental Background for the Rise and Fall of Villages and Megastructures in North Ostrobothnia 4000–2000 cal BC. M. Huurre (toim.) *Dig it all: papers dedicated to Ari Siiriäinen*: 105–115. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys, Suomen Arkeologinen Seura.
- Oinonen, M., Pesonen, P., Alenius, T., Heyd, V., Holmqvist-Saukkonen, E., Kivimäki, S., Nygrén, T., Sundell, T. & Onkamo, P. 2014. Event reconstruction through Bayesian chronology: Massive mid-Holocene lake-burst triggered large-scale ecological and cultural change. *The Holocene* 24(11): 1419–1427.
- Okkonen, J. 2003. *Jättiläisen hautoja ja hirveitä kiviroykkeitä – Pohjanmaan muinaisten kivirakennelmien arkeologiaa*. *Acta Universitatis Ouluensis. Humaniora B* 52. Oulu: Oulun yliopisto.

- Olsen, J., Heinemeier, J., Horsnstrup, K. M., Bennike, P. & Thrane, H. 2012. 'Old Wood' effect in radiocarbon dating of prehistoric cremated bones? *Journal of Archaeological Science* 40: 30–34.
- Pesonen, P. 1999. Rekikylä – kivikautinen kylä Ylikiimingissä. *Muinaistutkija* 1/1999: 2–15.
- Pesonen, P. 2002. Semisubterranean houses in Finland – a review. H. Ranta (toim.) *Huts and Houses. Stone Age and Early Metal Age Buildings in Finland*: 9–41. Helsinki: Museo-virasto.
- Pesonen, P. 2006. One house – two households? An investigation of a late Subneolithic pit-house in Kuorikkikangas site, Posio, southern Lapland. V.-P. Herva (toim.) *People, Material culture and Environment in the North, 22nd Nordic Archaeological Conference, University of Oulu, 18-23 August 2015*: 198–213. Oulu: University of Oulu.
- Pesonen, P. 2013. Stratigraphy and chronology of a Stone Age pithouse in Raahe, northern Ostrobothnia. K. Johanson & M. Törv (toim.) *Man, his time, artefacts, and places. Muinasaja Teadus* 19: 517–545. Tartu: University of Tartu.
- Pesonen, P. 2016. Ja merestä nousee maa. Pohjois-Pohjanmaan rannansiirtyminen ja arkeologiset radiohiiliajoitukset. M. Niukkanen, P. Pesonen & R. Alvik (toim.) *Monttu auki. Arkeologisia kenttätutkimuksia* 1: 10–23. Helsinki: Museovirasto.
- Pesonen, P., Larsson, Å. M. & Holmqvist, E. 2019. The chronology of Corded Ware culture in Finland – reviewing new data. *Fennoscandia archaeologica* XXXVI (2019): 130–141.
- Pesonen, P. & Oinonen, M. 2019. The chronology of Jäkärlä Ware – Bayesian interpretation of the old and new radiocarbon dates from Early and Middle Neolithic southwest Finland. *Documenta Praehistorica* XLVI: 246–267.
- Reimer, P. J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Buck, C. E., Cheng, H., Edwards, R. L., Friedrich, M., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Hafflidason, H., Hajdas, I., Hatté, C., Heaton, T. J., Hoffmann, D. L., Hogg, A. G., Hughen, K. A., Kaiser, K. F., Kromer, B., Manning, S. W., Niu, M., Reimer, R. W., Richards, D. A., Scott, E. M., Southon, J. R., Staff, R. A., Turney, C. S. M. & van der Plicht, J. 2013. IntCal13 and Marine13 radiocarbon age calibration curves 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon*, Vol. 55, Nr 4, 2013: 1869–1887. DOI: 10.2458/azu_js_rc.55.16947
- Sipilä, A. & Lahelma, A. 2006. War as a Paradigmatic Phenomenon: Endemic Violence and the Finnish Subneolithic. *Journal of Conflict Archaeology* 2(1): 189–209.
- van Strydonck, M., Boudin, M. & de Mulder, G. 2010. The carbon origin of structural carbonate in bone apatite of cremated bones. *Radiocarbon* 52: 578–586.
- Tallavaara, M., Pesonen, P. & Oinonen, M. 2010. Prehistoric population history in eastern Fennoscandia. *Journal of Archaeological Science* 37(2): 251–260.
- Tallavaara, M. & Pesonen, P. *in press*. Human eco-dynamics in the north-west coast of Finland 10,000–2000 years ago. *Quaternary International*. DOI: 10.1016/j.quaint.2018.06.032
- FL Petro Pesonen toimii erikoistutkijana Turun yliopiston rahoittamassa *Kipot ja kielet* –projektissa ja viimeistelee väitöskirjaansa. petro.pesonen@utu.fi
- FT Miikka Tallavaara toimii tutkijatohtorina Helsingin yliopistossa tutkien niin nykyisten kuin muinaistenkin metsästäjä-keräilijöiden ekologiaa. miikka.tallavaara@helsinki.fi
- FT, Dos. Petri Halinen toimii yli-intendenttinä Museoviraston kulttuuriympäristöpalvelut osastolla, Itä- ja Pohjois-Suomen kulttuuriympäristöpalvelut -yksikössä.

Loppuviitteet

- 1 Jätinkirkkojen muita selityksiä, ks. esim. Forss 1996; Koivunen 1997; Sipilä & Lahelma 2006; Halinen 2015; Pesonen 2002. Ks. myös Koivunen (2002), joka ehdottaa Kiekkisaaren nuolenkärkilöytöjen viittaavan sotimiseen.
- 2 Kohteiden asumisaikainen todennäköinen veden pinnan korkeus on arvioitu uudestaan tätä artikkelia varten kartta-arvion perusteella.

Arja Ahlqvist

"Labyrinttikiven" arvoitus

Ivanovon alueen Iljinskojen kotiseutumuseossa on esillä ainutlaatuinen "Labyrinttikiveksi" kutsuttu kulttikivi pintaan uurrettuine sokkeloisine urineen. Kuvioinnin pohjalta nousee mielikuva lähinnä samaanirummusta. Kyseisen kiven käytön katsotaan ulottuneen 1000–3000 vuoden taakse. Tuntuisi luontevalta liittää tämä poikkeuksellinen kivi seudun mitä ilmeisimmin runsaslukaiseen kivikautiseen kulttuuriperintöön. Labyrinttikiven tulkinta kuitenkin vaatii lisää erityisesti asiantuntevaa arkeologista ja luonnontieteellistä osaamista.

"Labyrintstenens" gåta

I Iljinskojes hembygdsmuseum inom Ivanovos område finns en unik kultsten utställd. Ytan på den så kallade "Labyrintstenen" är försedd med fåror som bildar en labyrint med flera passager. Mönstret för snarast tankarna till en schamantrumma. Tiden då stenen i fråga varit i användning antas sträcka sig 1000–3000 år bakåt. Det känns rimligt att koppla denna enastående sten till det uppenbart rika kulturarvet från stenåldern i trakten. Tolkning av Labyrintstenen kräver ändå betydlig expertis inom arkeologiskt och naturvetenskapligt kunnande.

Keski-Venäjän sydänmailla, Ivanovon alueen Iljinskojen kotiseutumuseossa (*Iljinskij krajevedčeskij muzej*) on esillä ainutlaatuinen "Labyrinttikiveksi" kutsuttu kulttikivi, josta sain kuulla jo 1990-luvun alkuvuosina. Labyrinttikiven sen pintaan uurrettuine sokkeloisine urakuviointeina onnistuin näkemään vasta vuosia myöhemmin. Näin siitä huolimatta, että matkani ovat tuon tuostakin kulkeneet vaatimattoman Iljinskoje-Hovanskojen piirikuntakeskuksen kautta (ks. Kuvat 1–3).

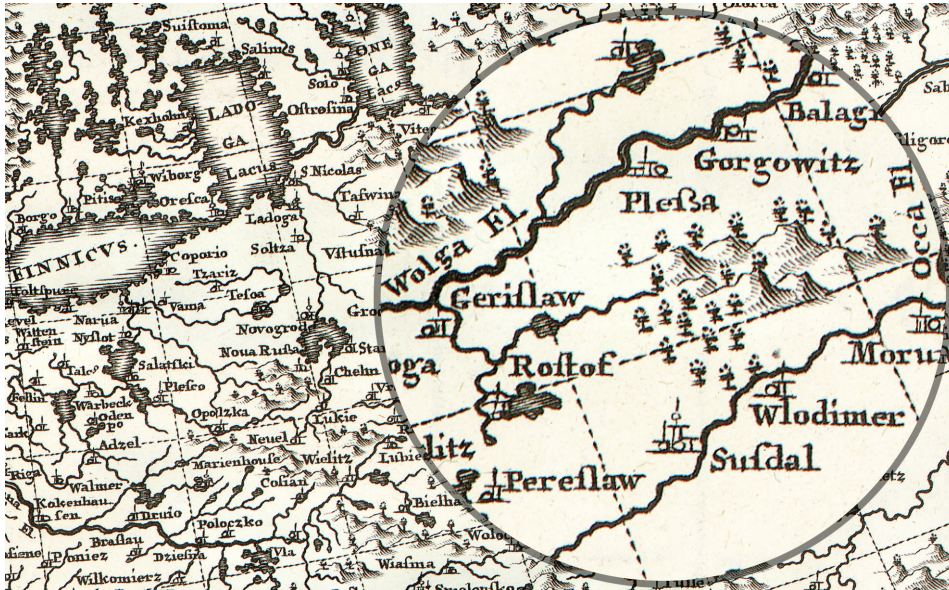
Ensimmäisiin yrityksiini päästä Iljinskojen museoon ja puheisiin sen johtajan kanssa liittyi erikoisia piirteitä, mutta vuoden 2012 syksyllä hetki oli otollinen. Tavoitin museonjohtaja Natalija Sergejevna Kukuškinan emännöimästä museotaan. Niin museoidun kiven katselmuksena kuin ulkoalueen kiviesineiden läpikäyminen sujuivat hyvässä hengessä (ks. Ahlqvist 2013: 28). Tilastotietojen mukaan on Iljinskojen kotiseutumuseossa

samaishena vuonna käynyt kaikkiaan 1007 henkilöä – enimmäkseen piirikunnan koululaisia (Iljinskoje 1), mutta minutkin lienee kävijöitten joukkoon laskettu.

Labyrinttikivi on kooltaan vaatimaton, mutta vaikuttavuudeltaan poikkeuksellinen. Kuvioinnin pohjalta nousee mielikuva lähinnä samaanirummusta. Ajatukset kulkeutuvat seudun vahvaan noitaperinteeseen ja läheiseen, usvan peittämään Sahtan suohon, jota on pidetty "velhojen ja noitien pesänä". Iänkaiken on Keski-Venäjä ollut kuulu noidistaan ja velhoistaan, jotka on totuttu kytkemään alueen suomensukaiseen alkuperäisväestöön. Tuntuishikin luontevalta liittää muinaiseshen seudun mitä ilmeisimmin runsaslukaiseen kivikautiseen kulttuuriperintöön.

Yllättäen nousi Labyrinttikivi jälleen tapetille vuoden 2018 syksyllä, Kostromaan ja sen lähiseuduille suuntautuneella tutkimusmatkallani, josta kirjoitin lehden

"Labyrinttikiven" arvoitus

Kuva 1. Labyrinttikiven löytöpaikka sijoittuu nykyisen Ivanovon alueen metsäseudulle, itään karttasuurennoksen kaupungeista Rostov ja Pereslavl. Karttapohjana on käytetty osaa kartasta Scherer & Homann 1703. (Rajaukset: A. Ahlqvist.)

Kuva 2. Näkymä Ivanovon alueen Iljinskoje-Hovanskojen piirikuntakeskuksesta lumitalvena 2001. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

aiemmassa numerossa (Ahlqvist 2019). Kostromasta poikkesin Volgan vastarannalle, Ivanovon alueen Pljosin kaupunkiin. Paikallisessa museossa (*Pljoskij gosudarstvennyj istoriko-arhitekturnyj i hudožestvennyj muzej-zapovednik*) oli muutamien muiden kiviesineiden lomassa (ks. Ahlqvist 2019: 30) näytteillä pienehkö, laattamainen kiven kappale, joka esitellään pakanallisista kulteista todistavana ainutlaatuisena labyrinttikivenä (ks. Pljos). Volgan rannalta Pljosin ympäristöstä löydetty liuskekivilaatan fragmentti ajoitetaan kolmannelle-toiselle vuosituhannelle ennen ajanlaskun alkua. Museon opastaulussa kiveä verrataan juuri Iljinskojen piirikunnan Labyrinttikiveen, jonka käytön katsotaan puolestaan ulottuneen 1000–3000 vuoden taakse. Itse kivet ja niiden kuvioinnit kuitenkin poikkeavat merkittävästi toisistaan ja näyttäisivät olevan täysin eri alkuperää, mihin palaan jäljempänä.

Tuoreet havainnot saivat minut kääntymään sähköpostitse Iljinskojen museon johtajan puoleen. Erityisesti kiinnostivat arkistotiedot Labyrinttikiven löytymiseen ja sen museointiin liittyen sekä mahdolliset tiedot kivistä kerrotuista legendoista tai jopa sen alkuperäisestä

nimestä. Vastaus kysymyksiini jäi kuitenkin uupumaan. Tällä välin oli museossa sen sijaan pyritty panostamaan nettisivujen näytävyyteen, joskin syvällisempää informaatiota sivuilta on turha hakea, eikä Labyrinttikiveä niillä edes mainita (ks. Iljinskoje 2). Niinpä marraskuun 2019 tutkimusmatkani päätteeksi suuntasin Jaroslavlin alueen Rostov Velikiin kaupungista Iljinskoje-Hovanskojeen tarkoitukseni saada lisätietoja Labyrinttikivistä.

Labyrinttikivi Iljinskojen kotiseutumuseon vitriinissä

Iljinskojen kotiseutumuseo on yksi Ivanovon alueen vanhimmista. Esinekeruu on aloitettu vuonna 1934 ja itse museo on perustettu vuonna 1944 koulun kotiseutunurkkauksen pohjalta, jolloin paikallisesta opettaja ja kotiseutututkija D. E. Černjavskijsta (1891–1966) tuli sen ensimmäinen johtaja (Iljinskoje 1 ja 2). Kirjallisten lähteiden mukaan juuri Černjavskij toimitti museoon "graniittisen laattakiven" (Rogaleva 1992: 17).

Kuva 3. Iljinskojen kotiseutumuseon rakennus. Iljinskoje-Hovanskoje, Ivanovon alue, 2019. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

Autenttista tietoa Labyrinttikivestä on säilynyt harvinaisen vähän. Kaikkien hajanaisten tiedonmurusten joukossa on täysin selvää vain Labyrinttikiven tuominen Iljinskojen kotiseutumuseoon Arsjonovon kylästä tai jostakin sen lähistöltä – noin 25 km päästä piirikuntakeskuksesta. Museotoimen perustamiseen liittyvät vuodet ovat aikaisin mahdollinen ajankohta myös kiven sijoittamiselle museon kokoelmiin, joskin itse kivi saattaisi olla talteenotettu varhemminkin.¹

Museossa odotin näkeväni kiven löytymiseen liittyviä tietoja, erityisesti Černjavskijn käsikirjoitusaineistot, joiden olemassaoloon arkeologi E. N. Jerofjeva (1965) teoksessaan paikoin viittaa, mutta mitään tietoa dokumenteista ei ollut. Häveliäästi esiteltiin "Uhrin kiven" (Labyrinttikiven) tieteellinen passi, jossa esineen nimen lisäksi mainitaan inventaarinumero (1), säilytyspaikka (näyttely), saapumispäivämäärä (9.3.1974 [sic! – AA]), materiaali (kivi), lukumäärä (yksi), koko (23 x 40 x 40), ostohinta (ilmainen), saapumistapa (Arsjonovon kylä), kokoelma (arkeologia) ja eheyden aste (lohjennut). Kääntöpuolelta selviää, että passi on laadittu lähes kuukausi kirjatun saapumispäivän jälkeen, ja sen laatijan allekirjoitus jäi epäselväksi. Tietojen niukkuus selittyy jo sillä, että dokumentti on laadittu vähintäänkin kolmisenkymmentä vuotta artefaktin löytymisen jälkeen ja vuosia Černjavskijn kuolemasta.

Passia varten suoritettu Labyrinttikiven mittaus tuntuu kovin umpimähkäiseltä. Oman summittaisen mittaukseni mukaan kiven säilyneen osan pituudeksi tuli yli 50 cm, leveydeksi vastaavasti noin 51 cm ja korkeudeksi noin 26 cm.

Nykyinen museonjohtaja on aloittanut työnsä vuonna 1985. Varmuudella hän kuitenkin tiesi Černjavskijn usein kääntyneen Moskovan puoleen – ilmeisesti myös kiveä ja sen ikäarviota koskien. Ensimmäinen johtaja oli jopa asunut museossa. Mitä ilmeisimmin on tämä asialleen kaikin tavoin omistautunut museomies dokumentoinut kiven löytövaiheet niine yksityiskohtineen, jotka on ollut mahdollista jäljittää, sekä jättänyt jälkeensä kiveä

koskevat tiedot mukaan lukien mainitun kirjeenvaihdon. Valistuneen arvauksen pohjalta voisi arkistoaineistoja yrittää selvittää lähinnä Iljinskojessa, Ivanovossa tai Moskovassa.

Nykyään Labyrinttikivi lepäilee Iljinskojen museossa omassa vaatimatommassa vitriinissään, lasi-ikkunalla suojattuna. Muinaisjäännöksen perusteellisempi tarkastelu on hankalaa, sillä vitriinin yläosa on peitossa, eikä kiveä näe suoraan päälipuolelta. Valokuvaus onnistuu vain kapeahkosta kulmasta matalalle kyykistyen. Näin siitäkin huolimatta, että kuvauksen ajaksi suojaavan lasin saa helposti poistettua. Kiven kulmaukseen on asetettu toinen museoesine, jonka kerrotaan olevan poikkiteräinen kirves, mutta joka maallikon silmin näyttäisi pikemminkin jonkinlaiselta hioimelta.² Esineellä ei kuitenkaan ole mitään yhteyttä Labyrinttikiveen (ks. Kuva 4).

Museoidun kiven sijoituskolo on sympaattisen kotikutoinen taustan epätasaisine tapettiviritelmineen, katosta roikkuvine lampuineen ja etuseinämän heleänsinisine, puulistoin ympäröityine peittokankaineen. Kontasteineen on näky sangen pikantti: aivan kuin ainutlaatuinen muinaisesine olisi tungettu kodin ahtaaseen vinttikomeroon. Käytännössä vitriini lienee rakennettu tai ainakin viimeistelty suoraan kulttiesineen ympärille. Kiven sivustaan on kirjoitettu kaksikin eri esinenumeroa: haljennessa etuseinämässä komeilee merkki IKM 1 eli kyse on Iljinskojen kotiseutumuseon ensimmäisestä esineestä, kuten esineen passinkin tiedoista käy ilmi. Kaikki tämä kertoo suuresta kunnioituksesta ainutlaatuista esihistoriallista muistomerkkiä kohtaan.

Labyrinttiin viittaavan nimityksen ovat kivelle antaneet sen löytäjät ja kotiseutututkijat, joiden mukaan pinnan kuvio muistuttaa labyrinttiä, on labyrintin kaltainen (ks. esim. Rogaleva 1992: 17). Museon opastaulussa kiveä nimitetään "Uhrin kiveksi" (*Žertvennyj kamen*) ja suluissa mainitaan "Labyrinttikivi" (*Labirintovyj kamen*), kuten myös esineen passissa. Edelleen todetaan: "Sille tuotiin uhreja ja ihmiset rukoilivat jumaliaan", mutta mitään tarkentavaa tai vahvistavaa tietoa asiasta ei

Kuva 4. Labyrinttikivi sellaisena kuin kävijät sen museokäynnillään näkevät. Taustan vitriineissä on esillä kivi-kauden esineistöä: kiven yläpuolen pikkuvitriinissä on Jaroslavlin alueen Rostovista löytyneen "karhunpää-kulttivasaran" kopio ja ylimmässä vitriinissä – hirvensarvesta työstetty kuokka Pašma-joen rannalta, 2019. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

löydy. Kiven iäksi määritellään tuhannesta kolmeentuhatta vuotta. Esineen kerrotaan löytyneen Arsjonovon kylän lähistöltä kaivettaessa kiviainesta tienrakennusta varten (ks. Kuva 5).

Pakana-aikoihin ja uhraamiseen viittaa Iljinskojen museokiven yhteydessä myös paikallishistorioitsija E. V. Smolin (1999: 14) – mainitsematta kiveä kuitenkaan nimeltä. Mielenkiintoista on, että Smolin kertoo nähneensä kaksi vastaavaa kiveä lähiseudun vanhoilla hautausmailla, jonne kivet olisi tuotu vasta 1900-luvulla. Kivien tasainen kylki on miellyttänyt silmää ja sopinut hautapaadeksi. Valitettavasti seikka tuli tietooni vasta matkalta palattua, ja tulee siten tarkistettavaksi myöhemmin.

Museon pysähtyneitten seinien sisällä esiin tuli varsinaisesti vain yksi uusi seikka:

johtajatar tuntui olevan hyvin huolissaan siitä, että kaikille museon kuudesta työntekijästä on tullut "jotakin" ja eräskin on ollut sairaalassa jo kolme kuukautta. Labyrinttikivi on saamassa kaikesta syyt niskoilleen, juuri kiven on ajateltu aiheuttaneen pahaa. Yritin vakuuttaa asian olevan päinvastoin ja kiven nimenomaisesti auttavan vastoinkäymisissä. Kovin johtajatar tivasi arviotani kivistä. Lyhyesti kerroin näkemykseni, minkä jälkeen rupesin jo pelkäämään kiven puolesta ja ehdotin, että jos siitä haluttaisiin eroon, niin Ivanovon kivimuseo saattaisi olla oikea paikka. Niin, ja onhan Ivanovossa myös Arkeologinen museo. Reaktio yllätti: kivistä ei haluttukaan eroon, sillä "se on meidän brändimme", ja kuulemma juuri vuodesta 2012 alkaen vetänyt kävijöitä museoon.

Kuva 5. Uhrikivi eli Labyrinttikivi vitriinissään Iljinskojen kotiseutumuseossa. Iljinskoje-Hovanskoje, Ivanovon alue, 2012. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

Labyrinttikiven syrjäisen löytöseudun muinaista kuhinaa

Iljinskojen kotiseutumuseossa kyhjötävän Labyrinttikiven löytöseutu sijoittuu maaperälle, joka kautta aikain on ollut mitä vahvinta suomalais-ugrilaista aluetta. Ivanovon alueen läntistä kulmausta hallitsevan Sahtan suoseudun ympäristö rantakylänsä runsasluisten suomalais-ugrilaista alkuperää olevien jokien ja soiden, mäkien ja metsien, niittyjen ja peltojen nimineen sekä moninaise muine mikrotoponyymeineen tuo tervehdyksensä aina vuosituhanten takaa. Yhdessä arkeologian taustatietojen kanssa tarjoaa kenttätutkimuksen esiintuoma kieli- ja kulttuuriperintö vahvan todistusvoiman muinaisten kielisukulaistemme ikiaikaisesta läsnäolosta niin Labyrinttikiven "syntyninseudulla" kuin nykyisen Ivanovon oblastin alueella kauttaaltaan.

Labyrinttikiven alkuperäisestä sijainnista antaa oletettavasti tarkimman tiedon E. N. Jerofejeva (1965: 38–39), jonka mukaan kivi löydettiin 1–2 km päästä Arsjonovon kylästä, Nerlin vasemmalta rannalta, 0,5–2 m syvyydestä. Silti 1990-luvun alun opiskelijaretikunnan selvityksissä paikan uskottiin löytyneen Arsjonovon kylän korkeimmalta kohdalta, missä kivi olisi sijainnut vielä 1900-luvun alussa. Retikunnan mukaan Labyrinttikiveen liittyvistä legendoista on säilynyt katkelmia: tiettyinä juhlapyhinä kivelle kerrotaan asetetun Jumalanäitiä esittävä ikoni, joka oli peräisin lähellä sijainneesta hajonneesta tsasounasta, ja ympärille sytytettiin kynttilöitä. (Ks. Rogaleva 1992: 17; Černecova 2012.)

Minkäänlaisia tarkempia tietoja ei itse Arsjonovosta tarjoa myöskään kuulu paikallishistorioitsija ja Rostovin historiallisen museon perustaja, arkeologi A. A. Titov (1885:

284), joka muutoin kiinnitti suurta huomiota seudun etnografiseen, folkloristiseen ja mytologiseen perintöön. Titov (1885: 259–260) toteaa Arsjonovon kuuluvan laajahkoon Karašin volostiin, jonka 51 kyläkunnassa laskettiin viimeisimmän henkikirjoituksen, revision, mukaan olleen kaiken kaikkiaan 7556 sielua.

Arsjonovon vähäväkiseksi muuttuneessa kylässä haastattelin vuonna 2000 kahta ikänaista, Jevdokija Aleksandrovna Kuvajovaa (s. 1915, Arsjonovo) ja Antonina Nikolajevna Kuznecovaa (s. 1924, Arsjonovo).³ Kuznecovan tiedot olivat hieman tarkemmat, mikä selittyy jo sillä, että informantin puoliso työskenteli metsänvartijana. Vain Kuznecova tiesi kiven "kuin laatan", jonka löytöpaikka sijoittuu hänen mukaansa *Počepálovon* kylästä Krutcyn vievää tietä Koljaginon kirkonkylän suuntaan. Tiedon mukaan kivi ei siis olisi-kaan sijainnut itse Arsjonovon kylässä, vaan jopa muutaman kilometrin päässä siitä, kenties lähempänä Krytcyn tai Koljaginon kylää. Ristiriita edeltävän tiedon kanssa on ratkaise-maton, ja sellaiseksi oletettavasti jääkin.

Arsjonovon alapuolisella niityllä on ollut toinen(kin) asukkaiden palvoma paasi, parantava Sininen kivi (ks. myös Rogaleva 1992: 17; Černecova 2012), joka on kadonnut, mutta ollut selkeästi olemassa ainakin vielä ikänaisten aktiivi-ikäna. Siirrynnäisnimellä *Sínij kámen* tarkoitetaan nyt alavaa niittyä, jolla kivi sijaitsi. Kuvajova puhui suosta, jolla "pirut oleilevat" (*čérty vódjatsja*) mutta epäselvää on, onko kyse nimenomaan tästä Arsjonovon ja Krutcyn kylien väliin sijoittuvasta suoniitystä, jonka keskellä on pieni luonnonlampi. Kuznecova puolestaan liitti pirut *Stepániha*-nimiseen metsään. Vielä 1990-luvulla oli lähikylissäkin hyvin tiedossa Arsjonovon likeinen *Sínij kámen* -suo. Vuonna 1999 tallensin Koljaginossa tiedon Arsjonovon mustanpuhuvasta Sinisestä kivistä.

Tutkimusteni mukaan Sinisten kiven tihentymä seudulla kumpuaa alunperin muinaisen suomalais-ugrilaisen metsästäjä-keräilijäkulttuurin pohjalta. Iljinskojen piirikunnan lounaiskulmasta löytyy useampikin

Sininen kivi: muun muassa *Sáhtan* (*Sahotskóje bolóto*) suoalueen vastakkaisille rannoille näyttää sijoittuvan kaksi erillistä Sinistä kiveä, joista Antuškovon kirkonkylän puoleisen kiven tiesi hyvin Vera Vladimirovna Repnikova (s. 1923, Mologa) (ks. Kuva 6).

Seuraavaan kyläryppäaseen lukeutuvan, Sahtan suosta virtaavan *Sáhta*-joen partaalle sijoittuvan Garin kirkonkylän likeltä löytyy oma Sininen kivensä, samoin Demnevosta, jonka Sininen kivi sittemmin vietiin paikoiltaan ja näyttää nyt tyystin kadonneen Bordovojen kylästä (ks. Ahlqvist 2012b: 23). Kyseiseen kiveen liittyy perimätieto pitkään valkeaan vaatteeseen pukeutuneesta naishalttiasta, jolla oli vaaleat hiukset. Informantini Bordovojen kylästä kertoo itse kahdesti nähneensä *Berežénka*-nimellä kutsutun haltian (vrt. ven. *berěč* 'varjella, suojella'), jonka ilmestyminen tiesi onnea. Mitä ilmeisimmin kyseessä on sama pitkä naishahmo, jonka kerrotaan kulkeneen rukiin seassa. Seudulta on tiedossani myös yksi Valkea kivi (*Bélyj kámen*), joka yhä sijaitsee Čurilovon kylän peltorinteessä (ks. Ahlqvist 2012a).

Kaiken kaikkiaan on Arsjonovon ja sen naapurikylien paikannimistön mytologinen aines runsasta. Lähempänä Krutcyn kylää sijaitsee mäki nimeltään *Bogomólna gorá* ('Jumalanrukousmäki'), jolle pystytetyillä penkeillä levähdettiin ja rukoiltiin kirkkoa katsellen. Suhteellisen rajatulla alueella on tiedossa useita voimallisia pyhiä lähteitä. Pyhän veden nauttiminen, sen pirsrottelu tai siinä kylpeminen auttoi ja paransi. Kaksi lähteistä tunnetaan nimellä *Svjatój kolódec* ('Pyhäkaivo'). Kyseisiin lähteisiin liittyy joukko erittäin arkaaisia ja vahvoja esikristillisiä perinteitä. Arkeologian kannalta kiintoisa yksityiskohta on eräältä metsästäjältä tallentamani tieto *Pášma*-joen tuntumassa sijaitsevalle Pyhälle lähteelle kerääntyneistä rikotuista tai rikkoontuneista saviastioista. Kyseinen uhrilähde on yksi niistä, joilla on suoritettu arpomisriittejä tiedustellen jopa elämän ja kuoleman kysymyksiä. Lähteistä kertominen on kuitenkin jätettävä toiseen kertaan.

Jos oli seudulla runsaasti pyhään viit-
taavaa perintöä, niin oli myös pahaakin. Maini-
tun Demnevon kylän osalta on korostettu, että
kulmakunnalla vallitsivat enemmänkin juuri
pahat henget (ven. *néčist* 'pahat henget, paho-
laiset'). Seudulla riitti jos jonkinlaista kuhinaa:
ikkunasta lensi ulos tulipallona paha henki,
kaivossa oleili puolen yön aikaan henki, hiiden
uskottiin piilottelevan pensastoissa, läheisellä
"Mustallasuolla" (*Čjórnoje bolóto*) metsähiisi
puolestaan johdatteli harhaan. Informantin äiti
oli kertonut, että paikassa, jossa kasvoi valtava
tuomipensas, tavattiin olento, jolla oli häntä
ja kaviot. Metsän suunnassa nähtiin liikkuvaa
tulta, joka välillä paloi, välillä hävisi. Toisinaan
taas katosi karja, joten metsänpeittoon joutu-

misesta voitaneen puhua. Kyse arveltiin olevan
paholaisesta (ven. *nečistaja síla* 'paholainen,
paha henki') tai metsähiidestä kenties.

Kulmakunnan merkittävin ja laajalti
tunnettu kirkollinen keskittymä on Herran
Ihmeitätekevä Risti (*Životvorjaščij Krest Gos-
podnja*). Kirkollisten lähteiden mukaan risti ja
ihmeidentekijä Nikolain hahmo ilmaantuivat
paimenille Sahtan suolla vuonna 1423. Paikalle
ryhdyttiin rakentamaan kirkkoa, jonka perus-
tukset tehtiin suota otollisempaan kohtaan.
Aamulla olivat hirret kuitenkin siirtyneet ris-
tin ilmestymispaikan soiselle maaperälle, ja
seuraavana yönä suon keskelle muodostui joki,
joka kuivatti sen muodostaen rakennuspai-
kalle kukkulan. Kirkon rakennuspaikan vaih-

Kuva 6: Rybinskin tekojärven alle jääneessä Mologan kaupungissa syntynyt V. V. Repnikova tunsu hyvin Sahtan suon, joka levittäytyy Ivanovon alueen Antuškovon kylän takaa. Viimeisimmällä matkallani sain kuulla Vera Vladimirovnan edesmenneen noin vuonna 2016, mutta vielä vuonna 2011 hän jaksoi hoitaa vuohikarjaansa. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

tumista kuvaavat legendat ovat Keski-Venäjän entisillä suomalais-ugrilaisilla mailla yleisiä, ja myös suomalaiset kirkon oikean rakennuspaikan määäämistarinat tarjoavat paljon yhtäläisyyttä (ks. Rausmaa 2007: 438–440).

Nykyisin ortodoksinen pyhiinvaelluspaikka sijoittuu kahteen kylään Jaroslavlin ja Ivanovon alueiden rajalla. Nimittäin noin vuonna 1940 yli 500-vuotias pyhänjäännös pelastettiin uskonvainojen alta Antuškovon Nikolan pogostan Herran Ihmeitekevän Ristin temppelistä Godenovoön kirkkoon, jossa se yhä sijaitsee. Hiljattain on ristin alkuperäiselle ilmestymispaikalle perustettu Herran Ihmeitekevän Ristin munkkiluostari. Yhä nykyäänkin ristin ilmestymispäivänä, 11. kesäkuuta paikalle saapuu linja-autoittain pyhiinvaeltajia aina Ivanovosta ja Moskovasta saakka.

Samaista paikkaa nimitetään "Jeesuksen Ristiksi". A. A. Titov (1885: 238–239, 242–244) kertoo tämän oletetun alkuperäisen kirkonpaikan luona olleesta vanhasta petäjästä ja sen viereisestä kannosta, joista rukoilevat naiset kiskoivat kaarnanpalasia ja nakersivat puunpirstaleita, jotka he veivät kotiin kuin pyhät esineet käyttäen niitä lääkkeenä hammaskipuun. Vastaavaa tavataan siellä täällä Venäjällä, muun muassa Kostroman alueen pohjoisosassa (ks. Ahlqvist 2001: 242–243). Ilmiö tunnetaan Suomessakin, jossa hammassärkyisten auttajana pidetään muun muassa Hämeenkyrön Timin uhrimäntyä. Niin ikään Godenovoön olettaa Titov (1885: 210–211) liittyneen mahdollisesti merjalaisilta peräisin olleen pyhän paikan. Godenovon lähistön suuret kivet on Titovin mukaan käytetty Rostovin Kremlin rakentamiseen 1600-luvulla.

Kokonaisuudessaan seutukunta sijoittuu *Kljázmaan* virtaavan, suurta merkitystä omanneen *Nerl* (*Nérli*) -joen yläjuoksun tuntumaan. "Pikku-Nerliksi" myös kutsuttu valtavylylä saa alkunsa Jaroslavlin alueen Perekoslavlin piirikunnasta, erään tietyn koivun alta, jonka paikkakin minulle on aikoinaan näytetty. Suuren suoalueen toiselta puolen alkaa virtauksensa "Iso-Nerl" kuljettaen vesiään länteen, kohti Volgaa. Nerliä pitkin kulki vanha

kauppatie Volgalta ja Okalta aina Novgorodiin saakka (ks. Ahlqvist 2012c). Muinainen kauppatie on siis kulkenut läpi samaisen vaatimattoman metsäseudun, jolta Labyrinttikivi on peräisin. Arsjonovon kylä sijaitsee neljän kilometrin päässä tämän merkittävän virran juoksusta.⁴ Nerlin yläjuoksun jokivarsi on hyvin viehättävää, lehtomaista ja vehreää aluetta. Lähitienoon kautta on kulkenut myös vanha tie Rostovin likeisesta Petrovskista Jurjev-Polskijn kaupunkiin (Leontjev 2019). Titovin kartalla (1885: Karttaliite) on tielinja merkitty Kaljaginon ja Počepalovon kylien läpi.

Arkeologiset tiedot varsinaiselta Ivanovon, Jaroslavlin ja Vladimirin alueiden rajaseudulta ovat niukat. Ivanovon alueen arkeologisessa kartassa on Iljinskojen piirikunnan osalta tieto kaikkiaan kuudesta tutkimusta kohteesta, jotka nekin sijoittuvat *Ūhtoma* (*Uhtóma*) -joen alajuoksulle (ks. Komarov 1994: 108–110). Yhden kohteista kerrotaan sijaitsevan vedenjakajalla (Komarov 1994: 109). Itse nimikanta *Uht(V)*- viittaa juuri muinaisen vetotaipaleen olemassaoloon. Jerofejevan (1965: 27, 31–39) listauksesta löytyy Iljinskojen piirikunnan yksittäisiä arkeologisia kohteita ja esineitä enemmän.

Muutoin koko Ivanovon alueen katsotaan varhaisrautakaudella olleen djakovon kulttuurin heimojen asuttamaa, sittemmin merjan ja alueen eteläosissa myös muroman (Komarov 1994: 41, 45). Iljinskojen naapuripiirikunnan, Tejkovon piirin alueella on tutkittu paljon Sahtyšin muinaisjärven ranta-alueiden varhaista rautakautta, pronssikautta, neoliittista ja jopa mesoliittista perintöä (ks. tarkemmin Komarov 1994: 13, 159–168).

Lähempänä Nerlin yläjuoksua, Perekoslavlin piirikuntaan kuuluvan Ivanovskojen suoalueen rantamilla sijaitsee puolestaan merkittävä mesoliittisen ja neoliittisen ajan sekä pronssikauden ja varhaisen rautakauden keskus (Komarov 2005: 28, 167–173), jolla suoran vesitien kautta on väistämättä ollut välitön yhteys myös tutkittuun seutukuntaan. Niinikään läheisen Berendejevon muinaisjärven rantamilta on koko joukko mesoliit-

tisen ja neoliittisen ajan sekä pronssikauden tuhoutuneita asuinpaikkoja ja jopa kalmistoja (Komarov 2005: 28, 298–303). Samoin on Rostovin piirikunnan Karašin kirkonkylästä löytynyt jälkiä neoliittisen ajan, pronssikauden sekä 1000–1200 -lukujen asutuksesta. Seudun varhaisimpana kulttuurina mainitaan Ijalovo (Komarov 2005: 212–213). Volosovon kulttuurin monilukuisia asuinpaikkoja tunnetaan lähiseuduilta muun muassa Jaroslavl'n alueen eteläosan suurimpien järvien ja soiden rannoilta (ks. Komarov 2005: 40).

Tutkittua kulmakuntaa käsittelevät viime vuosien arkeologian alan selvitykset ja julkaisut herättävät enemmän kysymyksiä ja ihmettelyä kuin vastauksia. Systemaattisesti näyttäisi etsityn nuorakeraamisen Fatjanovon kulttuurin jäännöksiä, erityisesti kalmistoja. Iljinskojen museokin ilmoittaa olevansa ylpä arkeologisesta kokoelmastaan, johon kuuluu juuri Fatjanovon kulttuurin esineitä (ks. Iljinskoje 1; Iljinskoje arkeologia). Tässä yhteydessä voi vain todeta, että erityisesti Iljinskoje-Hovanskojen lähitienoon esihistoriallisesta kehityksestä lienee toistaiseksi viisainta odottaa asiantuntevia arvioita.

Vasarakirveskulttuurin tunnusomaisien symbolien ohella on Iljinskojen museon vitriineissä ja seinillä esillä yksittäisiä kivikauden esineitä myös muutamista Labyrinttikiven oletettua löytöpaikkaa ympäröivistä kylistä, samoin keramiikkaa kivikauden eri jaksoilta. Esineiden joukossa on kaunis hirvensarvesta työstetty kuokka, joka on löydetty Pašman jokirannalta, mainitun Bordovojen ja Gorjašinon kylän väliltä (Jerofejeva 1965: 38; ks. Kuva 4). Neoliittisen ajan esineistöä näyttää löydetyn paljonkin (ks. Smolin 1999: 10). Naapuripiirikunnan Komsomolskijn alueella, Láhost-joen alkulähteillä on arkeologi M. G. Žilinin johdolla tutkittu aina mesoliittiselta ajalta periytyvää asutusta (ks. Komsomolsk; Smolin 1999: 11–12).

Kaiken kaikkiaan on syytä olettaa Sahtan kulmakunnan olevan yksi niistä paikoista, joiden rantamilla asutus on jatkunut kivikaudelta myöhempään ajanjaksoihin saakka. Ivanovon

alueen läntisimmän kulmauksen arkeologisia kohteista mainittakoon Ivančičševon kylän kurgaani nimeltään *Panskaja gora* (Titov 1885: 167) tai *Panova mogila* (ks. Jerofejeva 1965: 36). Paikan rinnakkaisnimi-nä olen tallentanut asut *Pánskaja mogíla* ('Panin hauta') ja *Panóva gorá* ('Panin mäki'). Mäen päällä on lampi nimeltään *Panóv prud* ('Panin lampi'). Vastaava kohde on Čistovon kylässä mainittu *Panóvka*-niminen pelto, jossa on ollut "verilöylyjä". Naapurikylä Počepalovossa samainen Panovka tunnetaan peltona ja metsänä, jossa "asui joitakin paneja". Paneihin liittyvä nimistö viittaa nimenomaan merjalaisaikaisten kalmistojen olemassaoloon, ja kuuluu täten nuorempaan substraattiperäiseen nimikerrostumaan (ks. esim. Titov 1885: 51, *passim*; Ahlqvist 2012b: 14; 2013: 30).

Syrjäinen rajaseutu ja vesitienvars lienee kuhissut muinaista eloa erityisesti tiettyinä kivikauden jaksoina, joiden selvittäminen vaatii vahvaa arkeologista asiantuntemusta. Eritoten Sahtan suoalueen rantojen tutkimus saattaisi tuottaa mielenkiintoista arkeologista tietoa, joka voisi osaltaan valaista myös Labyrinttikiven alkuperää. Nimistöntutkimus voi omalta osaltaan jopa paikata arkeologisen tutkimuksen puutetta ja kenties tarjota apua sen kohdentamiseen. Merkitävänä tukena ovat myös etnografinen tieto ja havainnot. Päivänselvää joka tapauksessa on, että ainutlaatuisen kivimuistomerkin alkuperä sijoittuu hyvin vahvalle suomalais-ugrilaiselle maaperälle.

Labyrinttikivi ja sen kuvio: mistä mahtaa olla kyse?

Yksiselitteisen selvää on, että Ivanovon alueen Labyrinttikiven kuvio on tulkittava kalliopiirroksiksi (TTP), kalliohakkaukseksi tai kaiverukseksi, joka määritellään "kallioon tai kiveen hakkaamalla, uurtamalla tai kaivertamalla tehdyksi kuvioksi" (AKP). Tarkentaen voisi puhua vaikkapa kalliouurroksesta, jollaisia Suomesta ei lainkaan tunneta (ks. Pulkkinen & Lindfors 2016: 100). Lähimmät kalliopiirrookset löy-

tyvät Etelä- ja Keski-Ruotsista, Norjasta sekä Itä-Karjalasta ja Kuolan niemimaalta (ks. esim. Parkkinen & Wetterstrand 2013: 11). Venäläisittäin puhuttaisiin petroglyfistä (ven. *petroglif* tai *naskalnoe izobraženie*) (ks. TTP).

Labyrinttikiven kuvioitu pinta on tasainen, mahdollisesti vartavasten osin hiottukin. Pinta on punerva, mutta onko väri luonnollinen vaiko käsittelyn tulosta? Kivilaji ei ole aiemmin ehdotettua graniittia, vaan uskoakseni kyse on hienojakoisesta, helpommin muokattavasta hiekkakivestä, johon kuvion työstäminen lieenee ollut vaivattomampaa. Kiven halkeamilla saattaa puolestaan olla vaikutusta kuvioinnin tulkintaan (ks. Kuva 7).

Asiaan vihkiytymättömän silmin kiinnittää huomiota Labyrinttikiven uurroskuvioinnin pääsääntöinen kaksinkertaisen viivan käyttö. Kiven kaksoisviivojen väli on pääosin yhden–kahden senttimetrin luokkaa. Vastaava menetelmä näyttäisi olleen hajanaisesti käytössä joissakin Pohjois-Venäjän kalliopiiirroksissa ja erityisesti Lapin noitarumpujen kuvioinnissa, jolloin kyseeseen saattaa tulla lähinnä tilan rajaaminen tai kuvion korostaminen. Rumpukalvon kuviointia käsitellessään käyttää saamelaisuuden tuntija T. I. Itkonen (II: 338) juuri nimitystä "kaksoisviiva".

Analogioita Labyrinttikivelle ei Keski-Venäjältä tai muualtakaan ole tiedossani. Venäläisärkeologeille aihepiiri on yleisesti ottaen tuntematon. Kulttikivitutkimusta pitkään harjoittanut S. B. Černecova (2012) ei tunne vastaavia tapauksia. Ainoa hänenkin mainitsemansa kiviesine, joka kaukaisesti muistuttaa tutkittua kiveä, on mitä ilmeisemmin juuri nykyisin Pljosin museossa sijaitseva kivenkappale. Kuitenkin jo kapeine yhdenkertaisine uurteineen tämä kivilaatan katkos ei käy yksiin Labyrinttikiven kanssa. Niinikään pinnan ristikkäiskuvioinnin säännönmukaisuus ja puhtaan geometrinen olemus pudottanee sen suoranaista vertailukohteista pois.

Parhaalla tahdollanikaan en näe Labyrinttikiven kuviossa yhteyttä myöskään kiviin, joita Černecova (1992: 18; 2012) ehdottaa vertailukohdaksi: kyse on historioitsija ja kotiseutututkija F. N. Glinkan (1836: 5) 1800-luvulla Tverin Karjalasta ja Pihkovan mailta löytämistä kuviokivistä, joista jälkimmäinen mainitaan hautakivenä. Esitetyn kuvion viivat ovat selkeän geometriset, toisin kuin Labyrinttikiven vapaampi muotoilu. Sitä paitsi kyseinen ristikkomainen kuvio ei edes näytä labyrintiltä, sillä ulospääsyä siitä ei löydy.

Kuva 7. Labyrinttikiven kuviointia, pinnan punertavaa väriä on korostettu. Iljinskoje-Hovanskoje, Ivanovon alue, 2012. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

Mikäli Labyrinttikiven kuviota verrataan vaikkapa kivilabyrintteihin, jatulintarhoihin tai muihin vastaaviin rakennelmiin huomataan vissi ero: tästä "labyrintistä" johtaa ulospääsy jopa useampaan eri suuntaan. Maallikon silmin kuvion voisi pikemminkin kuvitella muistuttavan jonkin keskiaikaisen kaupungin kaavaa, vaikkapa sellaisen kuin on likeinen Rostov Velikij. Vastaavankaltaisia taideteoksia löytyy vanhojen karttojen joukosta. Yhtäläisin perustein voitaisiinkin puhua vaikkapa "Karttakivestä"...

Heti ensivaikutelmasta lähtien on Labyrinttikivi karttamaisine kuviointeineen ajatuksissani vakaasti yhdistynyt samanismiin, mielikuvaan noitarummusta. Ajatuksesta en ole eroon päässyt, vaikkei minkäänlaisia todisteita asian puolesta olekaan kertynyt. Voisiko Labyrinttikivi "karttapiirroksineen" tosiaankin liittyä noituuteen, samanismiin?

Folkloristi Anna-Leena Siikala (1992: 23) näki samaanirummun kuvioineen tuonpuoleiseen perehdyttävänä kosmisena karttana. Muutkin tutkijat ovat kuvanneet rumpua myyttiselle tiedolle perustuvaksi samaanin kognitiiviseksi kartaksi, matkaoppaaksi tuonpuoleisiin (Pentikäinen 1998a: 11, 22, 48–49; 1998b: 33–34), jonka kirjaimellisesti katsotaan voivan olla maalattuna hänen rumpuunsa (Pulkkinen & Lindfors 2016: 235–238, 324). Itkonen (1948 II: 334) toteaa eri seutujen "kartan" rummuissa osoittautuneen tärkeäksi lapinkylille: "siitä he näkevät, milloin pappi tai vouti tulee, ja kaiken mitä seudulla tapahtuu".

Metsästäjä-keräilijöiden katsotaan hahmottavan maisemaa ennen kaikkea kaksikulotteisten polkujen ja kulkureittien kautta, joilla tiedetään olevan pyyntikulttuureissa myös uskonnollinen dimensio (ks. Lahelma 2001: 11, lähteineen). Siikalan (2013: 172–173) mukaan pyyntikulttuurien elämäikäytäntöä heijastaa siperialaisessa samanismissa yleinen tuonpuoleisten teiden, polkujen ja kulkuväylien tarkka kuvaus. Hän katsoo tuonpuoleisen maantieteen muistuttavan ihmisten maailman topografiaa. Etnografi Tshuner Taksamin (1998: 23–24) mukaan samaanirumpuihin maalattiin maailmankaikkeus sellaisena kuin

Siperian kansat olivat sen perinteisesti kuvanneet. Taksami katsoo kullakin samaanilla olleen maailmankaikkeudessa muutama latua muistuttanut tie, ja kaikkein voimakkaimmilla samaaneilla teitä saattoi olla seitsemän ja joskus eri samaanien tiet saattoivat kohdata. Muistettava on myös nimikkeen *tietäjä* ilmeinen yhteys samaan *tie* (ks. Itkonen & Kulonen 1992–2000, 3: 288–289).

Suomen paikannimistön pohjalta voi tehdä joitakin oletuksia noituuteen liittyvien ajatusmallien mahdollisuudesta. *Noitakiveksi* nimetty kuppikivi löytyy Asikkalasta (MJR). *Noitakivi* tavataan myös Rautjärveltä ja vesikivi nimeltään *Noidankivi* Posiolta. Kautta Suomen löytyy jonkin verran muutakin *Noit(a)-*, *Noidan* -määriteosaista paikanimistää, kuten kohoumat *Noidankallio* Hollolassa, *Noitakirkonmäki* Salossa ja *Noitamäki* Lappeenrannassa (ks. MLKP). Kivilatomus nimeltään *Noitakallio* tavataan Kittilän Manalaissaaresta: latomuksen päällä noidat ovat laulaneet itsensä loveen ("Lovikallio") (MJR). Vastaavaa nimeämisperustetta on käytetty Virossa löytyvässä 405-kuppisessa kivessä nimeltään *Nöiakivi* ('Noitakivi') (ks. esim. Kriiska & Tvauri 2007: 116).

Parhaiten juuri rumpu edistää samaanin pääsemistä muuntuneeseen mielentilaan, mielen irroittamiseen ruumiista (Pulkkinen & Lindfors 2016: 324). Lappalaisen noitarummun nimitys on *kannus* (saamen *gobdes*, *govdes* jne.) (ks. Itkonen & Kulonen 1992–2000, 1: 300, 302). Suomen *Kannus*-paikannimistön nimeämisperusteena on kuitenkin haluttu nähdä homonyymi: kukon, ratsumiehen *kannus* (ks. Paikkala 2007: 134), mutta vaikea on nähdä syytä, mikseivät nimet voisi olla kytköksissä noitarumpuun (ks. myös Pulkkinen & Lindfors 2016: 105). Mainittakoon *Kannuskivi*-nimiset kivet Kokemäellä ja Sulkavalla sekä kohouma nimeltään *Kannuskallio* Punkalaitumella (ks. MLKP). Kaksi *Kannuskylääkin* on, Kalajoella ja Taipalsaarella, joista jälkimmäisen välittömässä läheisyydessä on *Linnavuori* muinaislinnoineen sekä kivikautisine asuinpaikkoina ja kallio-maalauksineen (ks. MLKP; MJR: Kannuksen linnavuori). Kenties sattumaa eivät ole Juvan

Kannusvuoren yhteyteen liittyvät (ajoitteamat) kalliomaalaukset. Samaa nimipesyettä edustavat viereiset *Kannuslahti* ja *Kannussaari* (ks. MLKP; MJR: Enkelinpesä). Lieksan *Kannuksenniemeä* vastapäätä puolestaan on kivi-kautinen asuinpaikka (ks. MLKP).

Suomen kalliomaalaukset on yhdistetty samanismiin (ks. Siikala 1980; Lahelma 2001: 11–12, lähteinen). Kalliomaalausten ja noitarumpukuvaston yhtäläisyydet sekä polveutuminen samasta alkulähteestä on nostettu esiin (ks. esim. Luho 1971: 14, 17; Lahelma 2012: 5–6, 13; vrt. myös Kivikäs 1997: 13; 2000: 96; Pentikäinen & Miettinen 2003: 59–66). Arkeologi Antti Lahelman (2007; 2012: 8) mukaan näyttää ilmeiseltä, että samanismi on maalausten tulkinnan tärkein avain, ja valtaosa Suomen kalliomaalausten aiheista näyttäisi liittyvän juuri samaanimatkan kuvastoon. Joitakin kalliopiirrosten kuvioita on tulkittu noitarummuiksiin (Hurre 1998: 260). Niin ikään Taksami (1998: 16) muistuttaa kalliopiirroksista, joissa on kuvattu rumpu kädessä tanssivia samaaneja.

Arkeologi Matti Hurre (1998: 258, 261) arvelee ensi sijassa juuri samaanien eli noitien toimineen [kalliomaalaus]taiteilijoina. Samalla hän pitää mahdollisena, että kalliopin-tojen ohella kuvia on maalattu myös muun-laisille alustoille, kuten puu- ja tuohilevyille tai nahkaan, esimerkiksi noitarummun kalvoon (Hurre 1998: 285). Punamullalla tehtyjä kalliomaalauksia on verrattu kannuksen kalvolle maalattuihin lepänkuorinesteen punaisiin kuvioihin (ks. Itkonen 1948 II: 333, 338). Lahelman (2007) mukaan myös maalausten sijainti jyrkissä kallioissa tai siirtolohkareissa tuo mieleen saamelaisen seitakultin. Pyyntionnen selville saamiseksi katsotaan rummunlyöntiä harjoitetun nimenomaan seitapaikoilla eli juuri kalliomaalausten juurella (Luho 1971: 17).

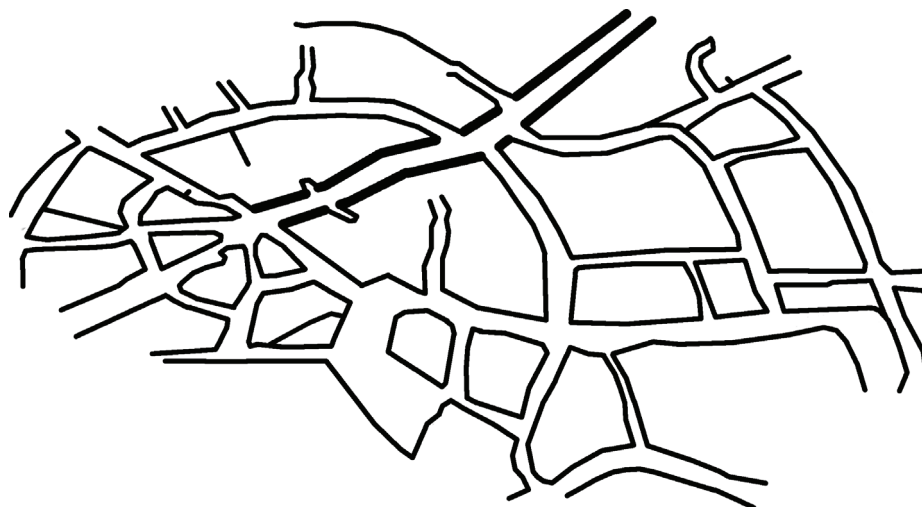
Kalliomaalausten harvinaisempiin maalausaiheisiin lukeutuvat geometriset kuviot (ks. esim. Kivikäs 1997: 54; Lahelma 2008: 27–28). Hienoista yhteneväisyyttä voi hahmotella Labyrinttikiven kuvion ja sellaisen geometrisaiheisen kuvioinnin välillä, jota

edustaa Kirkkonummen Vitträskin graniittiseinämän kalliomaalaus. Yleisesti verkkoaiheisena pidetyn maalauksen parhaiten säilynyt ja erottuva kuvio on suorakaide sisällään diagonaalista viivakoristelua, jota hapsut ympäröivät (ks. esim. MJR: Vitträsk; Luho 1971: 5–6; Kivikäs 1997: 50–52; 2000: 20–23; Hurre 1998: 282; Lahelma 2012: 13–14; Parkkinen & Wetterstrand 2013: 49–50). Ripsureunaisille verkkokuvioille Luho (1971: 7, 15) löytää vastineet lappalaisten noitarumpujen kalvoilta, joissa näiden kuvioiden katsotaan tarkoittavan uhripaikkaa, pyhää kalliota, henkiolentoa (ks. tarkemmin Lahelma 2008: 58–59; 2012: 13–14).

Täysin sattumanvaraiselta näyttää se, että Vitträskin geometrista verkkokuvioita on sanottu "ryijyksi" (ks. Pentikäinen & Miettinen 2003: 7). Ajatus kuitenkin tarjoaa kytköksen tekstiilitaiteen suuntaan. Muinaistaiteen tutkija Eero Autio (2000: 210–211) esiin tuomista elämänpuuaiheen sovelluksista huomio kiinnittyy Karjalassa ja Vepsässä suosittuihin kirjontamalleihin. Autio arvelee aiheistolle löytyvän vastineita oman kulttuuritaustan arkeologisesta aineistosta, kalliopiirroksista: nimenomaisesti Vitträskin kalliomaalauksesta hän hahmottaa tverinkarjalaista kirjontaa vastaavia osioita, jotka viittaavat elämänpuuhun ja ihmiseen. Hänen mukaansa rinnastus ainakin osoittaa, että Vitträskin maalauksen aiheena ei voi olla verkko (Autio 2000: 210–211).

Tietyt elämänpuuaiheistoa kuvaavat toteutukset ovat vastaavalla tavalla mutkikkaita, kuten on Labyrinttikivenkin kuvio (ks. Kuva 8), mutta työstäminen on niissä selkeästi suoraviivaisempaa. Tosin usein niiden selkeä geometrisyys voisi olla perusteltavissa materiaalin ja työstämisen rajoitteilla. Ivanovon alueella kauniin geometrista kuviointia löytyy perinteisten kirjontamallien ja keramiikan ohella muun muassa eräästä luulaatasta (ks. Komarov 1994: 26).

Arkeologi Ville Luho (1971: 16–17) pitää Vitträskin maalausta noitarumpujen vastaavanlaisten kuvioiden esiasteena. Samalla hän hahmottelee ajatuskulkua siitä, että kalliokuvien maalaamisen loppuessa alkoi

Kuva 8. Labyrinttikiven kuvakentän piirros. Kiven etureunan lohkeama voi tarjota muitakin tulkintamahdollisuuksia. (Piirtänyt: M. Nikolaev.)

yleistyä kuvitettujen kannusten käyttö. Niin ikään Lahelma (2012: 13, 18–19) pitää mahdollisena, että noitarumpujen kuvasto edustaa kivikaudelta periytyvän tradition viimeistä kehitysvaihetta. Hänen mukaansa "yhteyttä saamelaisen uskonnon eri ilmenemismuotojen ja esihistoriallisen kalliotaiteen välillä on kuitenkin vaikea selittää pois".

Asiaan liittyviä yhteyksiä arpoessa herää väkisinkin kysymys siitä, voisivatko siis niin kalliomaalaukset kuin Labyrinttikiven kaltainen kalliouurroskuviokuva edustaa jonkinlaista kannuksen esimuotoa, sen alkukantaisinta lähtökohtaa? Olisiko noita alunperin voinut suorittaa rituaalinsa sittemmin mukana kulkevan kannettavan rumpuversion sijaan esi-isäin pyhille sijoille merkityllä kalliolla tai kivellä?

Jo geologiset olosuhteet ja kallioiden täydellinen puuttuminen vaikuttavat siihen, että kalliomaalauksia ei Keski-Venäjän sydänmailta löydy. Jääkauden tuomia kiviäkin on vain rajallinen määrä verrattaessa siihen, miten niitä löytyy luoteisemmilta vyöhykeiltä. Yksinkertaistaen voisi tarkastelun kohteena olevan Labyrinttikiven jopa nähdä jonkinlaisena välimuotona kalliomaalauksen

ja kannettavan noitarummun välillä. Muistutettakoon tässä yhteydessä vielä Heinävedeltä löydetystä "kannettavasta kuppikivestä", jonka uskontotieteilijä ja etnografi Juha Pentikäinen (2005: 99) katsoo olevan järvisaamelaisten erävaelluksillaan kuljettama uhrikivi (ks. Ahlqvist 2013: 28).

Labyrinttikivi lienee väistämättä yksi vanhimmista niiden vähäisten esihistoriallisten tai myöhempien aikojen petroglyfien joukosta, joita alueelta ylipäätään on löytynyt. Poikkeuksena on syytä mainita Pereslavl'n piirikunnasta, asuinpaikan Ivanovskoje 7 neoliittisesta kerrostumasta tehty taide-esinelöytö: pikkukivi, johon on ääriviivakaiverruksin kuvattu suuren eläimen metsästyskohtaus jousella (Komarov 2005: 42, 173). Muutoin tässä yhteydessä todettakoon vain, että Labyrinttikiven löytöpaikan lähistöltä, Počepalovon ja Krutcy'n kylien väliseltä pellolta kerrotaan ennen vanhaan löytyneen kivi, jossa oli pyhimyksen kuva. Petroglyfikivien joukkoon lukeutuvat muun muassa ns. ikonikivet Kostroman ja Ivanovon alueella sekä Jaroslavl'n alueen Pereslavl'n piirikunnassa, Volgaan virtaavan Nerl-joen varrella sijaitseva *Los-kámen* tai *Kámen-Los*, jonka

nimen voi ymmärtää puhtaasti venäjältä käsin 'hervikiveksi', joskin muukin tulkinta on mahdollinen (ks. Ahlqvist 2006).

Keski-Venäjän maaperästä kumpuaa voimallisena tieto noituudesta, jonka juuret ulottuvat satojen ja jopa tuhansien vuosien taakse. Kenttätöön yhteydessä on tarinoita noidista ja parantajista kertynyt runsaasti, mikä toki ei näillä main ole millään tavoin ainutlaatuinen seikka. Jotkin kylistä ovat tuntuneet olleen erityisen kuuluja noidistaan. Niinpä Pereslavl'n piirikunnan Ivkinossa puhutaan jopa 99 noidasta, joskin samassa kylässä tallentamassani tsastuskassa mainitaan "vain" 52 noitaa.

Labyrinttikiven löytöseudun kylistä nousee jonkinlainen välillinen kytkös noituuteen lähihistorian kautta. Vuonna 2000 tallensin Počepalovon kylässä nyt jo edesmenneeltä Roman Nikolaevič Ermolovilta (s. 1929, Počepalovo) maininnan siitä, että Arsjonovossa oli noitua. Hieman epäselvää on, oliko yksi näistä noidista *Nenila*-niminen eukko, jonka mukaan on nimetty *Nenilna gorá* -mäki. Niin ikään Demnevon kylän suunnalla kerrotaan asuneen noitua, joista 1950-luvulla syntynyt informantti oli ehtinyt yhden tavatakin.

Harvakseltaan voi Keski-Venäjän vanhasta paikannimistöstä myös löytää viitteitä 'noitaa' tarkoittavasta kielenaineeksestä. Aikakirjojen Merjan maalta on tuttu nimi *Koldovája gorá* ('Noitamäki'). Kuvaillun museokäyntini jälkeen tallensin Iljinskojen piirikunnan naapurissa, Tejkovon piirikunnassa venäjänkielisen noitumiseen viittaavan suonnimen *Koldovskóje bolóto* (< ven. adj. *koldovskój* 'noidan-; noitumis-, taikomis-'). Nimi tuli esiin täysin sattumalta ollessani tiedustelemassa yksityiskohtia eräästä Nerliin virtaavasta pikkujoesta.

A. A. Titov (1885: 103) toistaa tietoa merjalaisten kuulumisesta suomen heimoon, jonka ammoisista ajoista katsotaan olleen kuulua noituudestaan ja taikuudestaan. Huomiota ja kysymyksiä herättää Titovin (1885: 171, 244) luonnehdinta kuulusta, historiallisesta Sahtan suosta, jota hän pitää "rostovilaisten taikureitten, velhojen ja noitien pesänä" ja jonka

katsoo muinaisajoista alkaen olleen täynnä tarunomaisia kertomuksia. Näitä tarinoita ei Titov suoraan esille tuo, vaikka kaikkienensa esittääkin kymmenittäin noitiin liittyviä, osin aiemmista käsikirjoituksista peräisin olevia legendoja. Lähelle Sahtan suota sijoittuu muun muassa legenda eräästä noitaukosta sekä Bikanin kylään liittyvä tarina, jonka mukaan merjalainen oikonyymi johtuu samannimisestä noidasta, jolla oli linnansa Sahtan suon lähellä jo kauan ennen kristinuskon tuloa Rostovin maalle (Titov 1885: 223, 260–261, 262). Titov (1885: 159) esittää myös legendan Sahtan suolta tulleesta valtavasta ja voimakkaasta villihärästä, joskin sarvekkaan eläimen olemus jää arvelujen varaan, sillä samalla sanalla voidaan tarkoittaa myös 'hervasta' ja 'hervihärkää'.

Vuoden 1071 yhteydessä kertoo Nestorin kronikka (1994: 112–114) värikäin sanakääntein noitakapinasta: Kerran katovuosien aikaan oli Rostoviin ilmestynyt Jaroslavlista kaksi noitaa, jotka saivat aikaan suurta sekasortoa ja murhetta, joskin myös ison joukon seuraajia matkallaan Valkeajärvelle. Lopulta Šeksnan suulla saivat nämä pirun riivaamat noidat surmansa. Samaisen velhojen johtaman talonpoikaiskapinan seurauksena uskotaan surmatun myös Rostovin ensimmäinen piispa Leontij, joka elämäkertansa mukaan osasi hyvin venäjää ja merjan (*merskij*) kieltä (ks. esim. Gorjunova 1961: 201). Samoihin aikoihin sijoittuu kertomus novgorodilaisesta ja tšuudinoidasta (Nestorin kronikka 1994: 115–117), jonka arkeologi E. I. Gorjunova (1961: 144–145, 201) liittää Rostovin Tšuudilaiseen päähän (*Čudskoj koneč*).

Erityisen mielenkiintoinen on Ivanovon alueelta, Tejkovon piirikunnasta, Sahtyšin asuinpaikan Ila Volosovon kulttuurin kalmiston "pyhätöstä" vuonna 1990 löydetty hirven lapiosarvesta taitavasti veistetty eneoliittinen kulttinaamio kolmannen vuosituhannen keskivaiheilta eKr. (ks. AMI 15–16, 31; Kostyleva 2018: 302–305). Volosovon kulttuurin luiseksi hautajaisnaamioksi nimettyä esinettä (Komarov 1994: 33) pidetään yleisesti samaanin

naamiona. Kalliotaitteessa samaanit kuvataan välistä juuri ihmishahmoina naamio päässään (Pentikäinen & Miettinen 2003: 13).

Sensaatiomaisena pidetty naamiolöytö on selkeä todiste siitä, että samanismia on harjoitettu Labyrinttikiven lähitienoilla niinä varhaisina aikoina, jolloin tai jonka jälkeen kivi oletettavasti on uurroskuvion pintaansa saanut. Minusta näyttää erittäin vahvasti siltä, että tutkimus tuo vielä uusiakin todisteita näiden varhaisten aikojen samanismista.

Yksiselitteisen selvää on, että Labyrinttikiven uurrokset tehtiin ja siten myös kulttiesineitä alunperin käytettiin hyvin kauan sitten. Kiven käsittely vaikuttaa selkeästi tehdyn mieluummin rituaalisessa tarkoituksessa kuin käytännöllisessä. Seudulta tiedossa olevat, jopa tuhansien vuosien taakse ulottuvat viitteet noituuden harjoittamisesta tarjoavat vahvan taustan.

Esitettyä kiven ikäarviota "tuhannesta kolmeentuhatta vuotta" tuskin on syytä ainakaan nuorentaa. Jonkinlaista vertailukohtaa voisi tarjota Suomen kalliomaalausten ikääminen: niiden katsotaan etupäässä olevan peräisin neoliittiselta kivikaudelta, vanhimpien varhaiskampakeraamiikan ajoilta ja nuorimpien varhaismetallikaudelta (Halinen 2015: 92). Loogiselta tuntuisi artefaktin periytyminen sellaiselta kivikauden ajanjaksolta, johon liittyviä arkeologisia löytöjä on tehty lähiseuduilta merkittävässä määrin. Niinikään kulmakunnan substraattipaikannimistö viittaa merkittävältä osin selkeästi rautakautta vanhempaan kielimuotoon. Tämän tiedon varassa tärkeimmät johtopäätökset jäävät kuitenkin avoimiksi.

Selvää on, että Labyrinttikiven taustojen selvittäminen ja tulkinta vaatii monitieteellistä tutkimusta, erityisesti asiantuntevaa arkeologista ja luonnontieteellistä osaamista. Nykyisin teknisin mahdollisuuksin lienevät kiven pinnasta todennettavissa jopa väitetystä kynttilöiden polttamisesta aiheutuneet vahan jäänteet tai niiden puuttuminen. Tähdellistä olisi selvittää, mitä varhaisempia mikrohiukkasia kiven pinta ja uurteet sisäänsä kätkevät. Onko kivessä merkkejä punamullasta tai vaika-

kapa verestä ja rasvasta, ja siten uhraamisesta? Todennuksen myötä voitaisiin päästä myös ajoituksen lähteille.

Kaiken kaikkiaan on Labyrinttikiven löytöseudun hiekkaisen maaperän täytynyt olla sangen otollista juuri kivikautiselle asutukselle. Erityisen tärkeää, joskaan ei enää realistista, olisi ollut kiven alkuperäisen löytöpaikan tutkimus, mikäli se olisi kyetty varmuudella ja riittävän tarkasti paikantamaan. Systemaattisen arkeologisen tutkimuksen ulottaminen mystisen Sahtan suon rannoille ja suolta virtaavan samannimisen joen varren asuinpaikoille oletettavasti toisi esiin kaivattua tietoa kulmakunnan asuttamisesta ja tarjoaisi täten jonkinlaista selvyyttä myös Labyrinttikiven arvoituksen pohdintaan.

Kiitokset

Cultura-säätiölle olen kiitollinen apurahasta, jonka turvin toteutuivat syksyn 2018 ja 2019 tutkimusmatkat. Ensimmäinen matkoista suuntautui Kostroman seudulle tämän artikkelin kirjoittamiseen johtaneine poikkeamiseen Ivanovon alueen Pljosin kaupunkiin, jälkimmäinen puolestaan aikakirjojen Merjan maalle, josta päädyin käsiteltävänä olevan Labyrinttikiven kotiseudulle, Ivanovon alueen Iljinskoje-Hovanskojen piirikeskukseen.

Käytännönlisluonteisesta avusta kiitän johtava tutkija A. E. Leontjevia (Venäjän tiedeakatemia, Arkeologian instituutti, Moskova) sekä dosentti Tapani Salmista (Kielten osasto, Helsingin yliopisto). Ivanovon alueen Iljinskojen kotiseutumuseolle ja sen johtaja Natalija Sergejevna Kukuškinalle kuuluvat kiitokset ainutlaatuisen esihistoriallisen kulttiesineen suojelusta.

Bibliografia

Suulliset tiedonannot

Leontjev, A. E. [Леонтьев, А. Е.] 2019. Suullinen tiedonanto, 26.11.2019.

Verkkoaineistot

AKP = Arkeologisen kulttuuriperinnön opas: Kalliohakkaus. Museovirasto. <<http://akp.nba.fi/wiki:kalliohakkaus>> (Luettu 14.11.2019 ja 17.11.2019.)

Černecova, S. B. [Чернецова, С. Б.] 2012. Арсёновский валун: Арсёново и Колятино: Из старых записей Светланы Чернецовой. Мер-
jamaa. <http://merjamaa.ru/news/arsjonovskij_valun_arsjonovo_i_koljagino_iz_starykh_zapisej_svetlany_chernecovoj/2012-08-08-615> (Luettu 20.2.2019.)

Iljinskoje 1 = О развитии музейного дела и краеведения в Ильинском муниципальном районе: Проблемы и перспективы. Ильинский краеведческий музей. Официальный сайт Ильинского муниципального района Ивановской области. <<http://www.admilinskoe.ru/about/muzei.php>> (Luettu 20.2.2019.)

Iljinskoje 2 = Ильинский краеведческий музей: Муниципальное казенное учреждение. <<http://ilmuzei.ivn.muzkult.ru/>> (Luettu 13.11.2019.)

Iljinskoje arkeologia = Культурное наследие России: Ивановская область, Ильинский район. Памятники археологии. <https://ru.wikivoyage.org/wiki/Культурное_наследие_России/Ивановская_область/Ильинский_район> (Luettu 25.2.2019.)

Komsomolsk = Археологическая карта. Ивановская область. Археология и древняя история Комсомольского района. <<https://www.zamky.com.ua/ru/yvanovskaya-oblast/arheologyya-y-drevnyaya-ystoryya-komsomolskogo-rajona/>> (Luettu 16.1.2020.)

Lahelma, A. 2007. Suomen kallioihin kuvattiin samaanien matkat. *Tiede* 2/2007: 34–39. <https://www.tiede.fi/artikkeli/jutut/artikkelit/suomen_kallioihin_kuvattiin_samaanien_matkat>

MJR = Kulttuuriympäristön palveluikkuna: Muinaisjäännösrekisteri. Museovirasto. <<https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/mjre-ki/>> (Haettu 15.11.2019 ja 18.11.2019.)

MLKP = Karttapaikka-palvelu. Maanmittauslaitos. <<https://asiointi.maanmittauslaitos.fi/karttapaikka/>> (Haettu 15.3.2019 ja 15.11.2019.)

Pljos = Музейно-выставочный комплекс "Присутственные места": О музее. Плесский государственный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник. <<https://ples-museum.ru/museums/muzeyno-vystavochnyy-kompleks-prisutstvennye-mesta/>> (Luettu 20.2.2019 ja 15.11.2019.)

TTP = Tieteen termipankki: Arkeologia. Kalliopiirros. <<https://tieteentermipankki.fi/wiki/Arkeologia:kalliopiirros>> (Luettu 4.3.2019 ja 14.11.2019.)

Tutkimuskirjallisuus ja kartta-aineistot

Ahlqvist, A. 2001. Kertomuksia Keski-Venäjältä III: Unžan jokivarrella. T. Salminen (toim.) *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 89: 227–249. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Ahlqvist, A. [Алквист, А.] 2006. Культовые камни на земле древних мерян. *Финно-угроведение* 1/2006: 3–34.

Ahlqvist, A. 2012a. Blue Stones in the Context of Traditions of Worshipping Stones in Former Finno-Ugric Territories of Central Russia. Frog, A.-L. Siikala & E. Stepanova (ed.) *Mythic Discourses: Studies in Uralic Traditions. Studia Fennica Folkloristica*: 434–467. Helsinki: Finnish Literature Society.

Ahlqvist, A. 2012b. Aikakirjojen Merjan maan kuppikivet ja niiden nykytilanne. *Muinaistutkija* 2/2012: 10–26.

Ahlqvist, A. 2012c. Kenttätöissä Keski-Venäjällä: Kljaz'ma-joen tulvamailla. V.-P. Lehtola, U. Piela & H. Snellman (toim.) *Saamenmaa: Kulttuuritieteellisiä näkökulmia. Kalevalaseuran vuosikirja* 91: 267–305. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ahlqvist, A. 2013. Kivi keskellä kylää: Aikakirjojen Merjan maan kyläkivet jatkokutkimuksen valossa. *Muinaistutkija* 4/2013: 12–44.

- Ahlqvist, A. 2019. Kostroman ulkomuseo ja kupillinen palvoskivi Volgan varrelta. *Muinaistutkija* 1/2019: 20–33.
- АМІ = Произведения изобразительного искусства VI–III тыс. до н. э. из собрания Археологического музея ИвГУ: Каталог. Иваново: ГОУ ВПО "Ивановский государственный университет", 2007.
- Autio, E. 2000. *Kotkat, Hirvet, Karhut: Permiläistä pronssitaidetta*. Jyväskylä: Atenakustannus Oy.
- Glinka, F. N. [Глинка, Ф. Н.] 1836. *О древностях в Тверской Карелии: Извлечение из писем Ф. Н. Глинка к П. И. Кенпену*. [Из 3-й книжки Журнала Министерства Внутренних Дел 1836 года.] Санкт-Петербург. <http://docs.tverlib.ru/kraevedenie/drevnosti_tverskoi_karelii.pdf>
- Gorjunova, E. I. [Горюнова, Е. И.] 1961. *Этническая история Волго-Окского междуречья*. МИА, № 94. Москва: АН СССР, ИА.
- Halinen, P. 2015. Kalliomaalaukset. G. Haggrén, P. Halinen, M. Lavento, S. Raninen & A. Wessman (toim.) *Muinaisuutemme jäljet: Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*: 92–96. Helsinki: Gaudeamus.
- Huurre, M. 1998 [2001]. *Kivikauden Suomi: Sakari Pälsin, Aarne Äyräpään ja Ville Luhon muistolle*. 2. painos. Helsinki: Otava.
- Itkonen, E. & Kulonen, U.-M. (toim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja*. 1–3. SKST 556 & Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Itkonen, T. I. 1948 [1984]. *Suomen Lappalaiset vuoteen 1945. I–II*. [Kuvattu vuonna 1948 ilmestyneestä laitoksesta.] Porvoo: WSOY.
- Jerofejeva, E. N. [Ерофеева, Е. Н.] 1965. *Археологические памятники Ивановской области. (Материалы к археологической карте)*. Ярославль: Ивановское областное управление культуры.
- Kivikäs, P. 1997. *Kalliomaalauksen kuvamaailma*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.
- Kivikäs, P. 2000. *Kalliokuvat kertovat*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.
- Komarov, K. I. [Комаров, К. И.] 1994. *Археологическая карта России: Ивановская область*. Москва: Институт археологии РАН & Министерство культуры РФ.
- Komarov, K. I. [Комаров, К. И.] 2005. *Археологическая карта России: Ярославская область*. Москва: Институт археологии РАН & Министерство культуры РФ.
- Kostyleva, E. L. [Костылева, Е. Л.] 2018. Артефакты из органических материалов из захоронений и "святилищ" могильника Сахтыш Па (Центральная Россия). *Historia Provinciae – Журнал региональной истории*, 2018. Т. 2. No 4: 286–324. <<https://cyberleninka.ru/article/n/artefakty-iz-organicheskikh-materialov-iz-zahoroneniya-i-svyatilish-mogilnika-sahtysh-ii-tsentralnaya-rossiya/>>
- Kriiska, A. & Tvauri, A. 2007. *Viron esihistoria* (suom. H. Oittinen & A. Tvauri). SKST 1105. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lahelma, A. 2001. Kalliomaalaukset ja shamanismi: Tulkintaa neuropsykologian ja maalausten sijainnin valossa. *Muinaistutkija* 2/2001: 2–21.
- Lahelma, A. 2008. *A Touch of Red: Archaeological and Ethnographic Approaches to Interpreting Finnish Rock Paintings*. ISKOS 15. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys ry. <<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19406>>
- Lahelma, A. 2012. Kuka maalasi kalliot? *Muinaistutkija* 1/2012: 2–22.
- Luho, V. 1971. Suomen kalliomaalaukset ja lappalaiset. *Kalevalaseuran vuosikirja* 51: *Vanhaa ja uutta Lappia*: 5–17. Helsinki: Kalevalaseura.
- Nestorin kronikka 1994 = *Nestorin kronikka*. Akateemikko Dmitri Sergejevitš Lihatsšovin venäjänkielinen tulkinta (suom. M.-L. Jaakkola). Helsinki: WSOY.
- Paikkala, S. (toim.) 2007. *Suomalainen paikannimikirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146. Helsinki: Karttakeskus & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Parkkinen, J. & Wetterstrand, T. 2013. *Suomen kalliomaalaukset: Bongarin käsikirja*. Kirjokansi 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pentikäinen, J. 1998a. *Samaanit: Pohjoisten kansojen elämäntaistelu*. 2. painos. Helsinki: Etника Oy.
- Pentikäinen, J. 1998b. Samaanit ja samanismi. J. Pentikäinen, T. Jaatinen, I. Lehtinen & M.-R. Saloniemi (toim.) *Samaanit. Tampereen museon julkaisuja* 44: 29–50. Tampere: Tampereen museot.

- Pentikäinen, J. 2005. *Karhun kannoilla: Metsänpitäjä ja Mies*. Helsinki: Etnika Oy.
- Pentikäinen, J. & Miettinen, T. 2003. *Pyhän merkkejä kivessä*. Helsinki: Etnika Oy.
- Pulkkinen, R. & Lindfors, S. 2016. *Suomalaisen kansanuskon sanakirja*. Helsinki: Gaudeamus Oy.
- Rausmaa, P.-L. 2007. Kirkon paikka. M. Sarmela *Suomen perinneatlas: Suomen kansankulttuurin kartasto, 2: Folklore*. Kolmas, osittain uusittu painos. Helsinki: Matti Sarmela. <https://sarmela.net/_files/200000119-45fe-446f8c/Suomen%20perinneatlas-2.pdf>.
- Rogaleva, S. B. [Рогалева = Чернецова, С. Б.] 1992. Арсеновские находки. (К вопросу о культе камня в Верхнем Поволжье). *Иваново-Вознесенский край: История и современность. Материалы II областной краеведческой конференции, Иваново, 26 марта 1992 г.* Иваново: Ивановский государственный университет et al.: 17–18.
- Scherer, H. & Homann, J. B. 1703. *Suecia, Norvegia, Russia Moscovitica 1699: Tabellae geographicae*. A. E. Nordenskiöldin kartta-kokoelma: A. E. Nordenskiöldin kokoelman karttoja ennen vuotta 1800. Kansalliskirjasto. Kartat. Doria. <<https://www.doria.fi/handle/10024/91829>>
- Siikala, A.-L. 1980: Mitä kalliomaalaukset kertovat Suomen kampakeraamisen väestön uskomusmaailmasta? *Suomen antropologi* 4/1980: 177–193.
- Siikala, A.-L. 1992 [1999]. *Suomalainen šamanismi – mielikuvien historiaa*. SKST 565. Kolmas painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Siikala, A.-L. 2013. *Itämerensuomalaisten mytologia*. SKST 1388/ Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Smolin, E. V. 1999. *Ильинская родословная*. Иваново: Ивановская газета.
- Taksami, T. 1998. Siperian samaanit. J. Pentikäinen, T. Jaatinen, I. Lehtinen & M.-R. Saloniemi (toim.) *Samaanit. Tampereen museon julkaisuja* 44: 11–28. Tampere: Tampereen museot.
- Titov, A. A. [Титов, А. А.] 1885. *Ростовский уезд Ярославской губернии: Историко-археологическое и статистическое описание с рисунками и картой уезда*. Москва.

Arja Ahlqvist
FL, vapaa tutkija
Helsingin yliopisto
arja.ahlqvist@saunalahti.fi

Loppuviitteet

- 1 Kiven museoinnin ajankohdaksi esitetään myös 1900-luvun puoliväliä (ks. Černecova 2012).
- 2 Oletettavasti tässä on esineinä sekoitettu samaisestä Frolcevon kylästä löytyneet poikkikirves ja hiomakivi, jotka Jerofejevan (1965: 33) mukaan on luovutettu juuri Iljinskojen museoon.
- 3 Kenttätöinä tehtyjä haastatteluja ei ole merkitty tämän artikkelin bibliografiaan.
- 4 S. B. Černecova (Rogaleva 1992: 17; Černecova 2012) ilmoittaa virheellisesti Arsjonovon sijaitsevan 11–12 km päässä "Pikku-Nerlin" juoksusta.

Timo Salminen

Arkeologian historia nyt: tehtyä ja tehtävää

Tämä essee tarkastelee sitä, millaisista näkökulmista arkeologian historiaa on kirjoitettu ja millaiset kysymykset ovat ajankohtaisia 2020-luvun alkaessa. Viime vuosina käyty arkeologian historiografian keskustelu on koskenut etenkin arkeologian suhdetta yhteiskuntaan, mutta sen lisäksi huomiota on kiinnitettävä konkreettisiin tutkimuskysymyksiin. Yleiskuva arkeologian historiasta muodostuu tosiasiaa useiden eri näkökulmista kirjoitettujen historioiden synteessä: voidaan käsitellä esimerkiksi instituutioita, tutkimusmenetelmiä, henkilöitä tai muita erikoiskysymyksiä. On hyödynnettävä myös kaikkea käytettävissä olevaa lähdeaineistoa. Lähestyttäessä nykyaikaa eräät lähderyhvät kuten arkeologien kirjeenvaihto miltei katoavat. Ajankohtaisia ja tutkimusta kaipaavia kysymyksiä on runsaasti sekä arkeologian sisäisen toiminnan että tieteenalan yhteiskuntasuhteen piirissä. Tämä kirjoitus nostaa joitakin niistä esiin.

Arkeologins historia just nu: gjorts och bör göras

Den här essén undersöker från vilka perspektiv arkeologins historia har skrivits och vilka typer av frågor som är viktiga vid inledningen till 2020-talet. Diskussionen som förts kring arkeologins historiografi de senaste åren har varit fokuserad speciellt på arkeologins relation till samhället, men det är också viktigt att fästa uppmärksamheten på konkreta forskningsfrågor. Helhetsbilden över arkeologins historia bildas i själva verket i sammansmältningen av flera historier skrivna ur olika perspektiv: man kan behandla till exempel institutioner, personer eller andra specialfrågor. Man bör även utnyttja allt källmaterial som finns till förfogande. Vissa källmaterial såsom arkeologers brevväxling försvinner nästan helt då vi börjar närma oss nutid. Det finns rikligt med aktuella frågor i behov av forskning både i samband med arkeologins interna verksamhet och gällande vetenskapsgrenens relation till samhället. Den här texten lyfter fram en del av dessa frågor.

Taustaa

Arkeologian historiaa on kirjoitettu yli sadan vuoden ajan, ja viime vuosikymmeninä alan tutkimus on osoittanut vakiintumisen merkkejä. On julkaistu sekä yleisesityksiä (esim. Trigger 2006; Díaz-Andreu 2007; Baudou 2004; Immonen 2016; Platonova 2010; Musin (red.) 2009), erikoistutkimuksia (esim. Díaz-Andreu 2012; Baudou 2012; Jensen 2002; Ojala 2009; Salminen 2003; 2014; Svešnikova 2009; Smirnov 2011) että artikkelikokoelmia (Pohjois-Euroopassa esim. Jensen (ed.) 2012; Lang & Laneman (ed.) 2006; Platonova et al.

(red.) 2011).¹ Tämä kirjoitus tavoittelee kat-
sausta siihen, mitä arkeologian historia voi
olla, mitä ovat sen keskeiset lähteet ja millaiset
tutkimuskysymykset odottavat selvittämistään
2020-luvun alkaessa. Tarkastelen aihetta tässä
enimmäkseen Suomen ja Pohjois-Euroopan
näkökulmasta. Esseen juuret johtavat konkreet-
tisesti lukuvuonna 2010–2011 Helsingin
yliopistossa pitämäni luentosarjaan, mutta
taustalla on myös aihepiiriin liittyvä muu tut-
kimustoimintani viimeksi kuluneen 25 vuoden
aikana. Ehkäpä kirjoitus herättää pohtimaan
mahdollisia tutkimuskysymyksiä ja -näkökul-
mia ja nostattaa niihin liittyvää keskustelua.

Arkeologian historia arkeologiana ja historiana

Tieteensosiologian piirissä on käyty keskustelua siitä, poikkeako tieteellinen ajattelu muusta ajattelusta ja kuinka riippumatonta tai riippuvaista yhteiskunnasta se on. Keskustelu on koskenut pääasiassa luonnontieteiden yhteiskuntasuhdetta, sillä humanistisen tutkimuksen yhteydessä täydellisen irrallisuuden vaatimus on ollut harvinaisempi. Silti yhteys ympäröivään yhteiskuntaan on siinäkin usein nähty historiallisesti jonkinlaisena tieteenalan muotoutumis- tai lapsuusajan vaiheena, josta esimerkiksi arkeologia aikuistuttuaan on päässyt eroon ja itsenäistynyt. Esimerkiksi pohjoismaisen arkeologian historiaa 1970-luvulla käsitellyt Ole Klindt-Jensen (1975) on lähtenyt nimenomaan tällaisesta ajatusmallista. Tieteenhistoriallisen tutkimuksen näkökulmat vaihtelevat äärimmäisestä internalismista, joka selittää kaikki tieteessä tapahtuneet muutokset tieteen omilla tekijöillä, ehdottomaan eksternalismiin, joka etsii kaikelle selitystä tieteen ulkopuolisesta yhteiskunnasta. Kompromissiksi hahmoteltiin 1990-luvulle tultaessa kontekstualismiksi kutsuttu lähestymistapa, eräänlainen eksternalismin kevytversio, jossa konteksti voi olla myös tieteen sisäinen. Myönnetään siis tieteen sisäisen kehityksen mahdollisuus mutta niin, että se tapahtuu tiiviissä yhteydessä yhteiskunnallisiin taustaselityksiinsä. Oleellista on, että tieteellinen tieto on alettu nähdä sosiaalisena konstruktiona. Ei ole ollut vain suuria oivalluksia tehneitä tutkijoita vaan on ollut kokonainen tutkijoista, asiantuntijista ja yleisöstä muodostunut yhteisö, jonka piirissä ideat ovat eläneet ja muovautuneet. He puolestaan ovat eläneet yhteiskunnassa, jossa jotkin arvot ja tavoitteet ovat olleet pinnalla ja jotkin toiset syrjässä (Gustafsson 1996; 2001).

Bruce G. Triggerin ajatuksen mukaan yhteiskunnallisen kontekstin etsiminen on perusteltua laajojen kansanjoukkojen arkeologiaan kohdistuvan kiinnostuksen vuoksi. Hänen mielestään muinaistiede näyttäisi olevan sekä yleisösuhteessaan että tieteellisessä vuoropuhe-

lussaan enemmän antava kuin ottava osapuoli. Toisaalta esimerkiksi suomalaisen muinaistutkimuksen varhaiskehitys osoittaa vuorovaikutuksen olleen jatkuvasti molemminpuolista, ja saman kaksisuuntaisuuden olemassaolo voidaan osoittaa nykyisinkin. Trigger vannoo kontekstualismin ja eksternalismin nimiin. Vuonna 1995 Trigger on viitanut siihen, miten arkeologian kehitystä sanelevat sekä aatteet että se, mitä tutkijat tietävät tai uskovat tietävänsä menneisyydestä ja millaiset työkalut heillä on käytettävissään. Margarita Díaz-Andreu on painottanut yksiselitteisemmin arkeologian kiinteää sidosta poliittis-ideologisiin taustoihin (Trigger 1995; Díaz-Andreu 2007).

Arkeologian historiografiaan heijastuu sama kahtalaisuus, jonka Trigger on esittänyt varsinaisen arkeologian yhteydessä: arkeologinen dialogi jakautuu sisäiseen vuoropuheluun, jonka tarkoitus on kehittää metodista perustaa ja joka erottaa arkeologian omaksi erityisalakseen, ja ulkoiseen vuoropuheluun, jossa sisäisen dialogin saavutuksia käytetään etsittäessä yleisiä historiallisia ja ihmisen käyttäytymistä koskevia selityksiä. Saman kahtalaisuuden heijastuminen arkeologian historiografiaankin on mitä luonnollisinta. Lisäksi sisäinen ja ulkoinen dialogi käyvät omaa keskinäistä vuoropuheluaan, sillä ulkoa tuleva impulssi herättää väistämättä sisäisen keskustelun sen omaksumisen tavasta. Näiden synteesi muokkaa jälleen sekä suhtautumista uusiin herätteisiin että tieteen antia ulkomaailmalle (Trigger 2006).

Anders Gustafsson on eritellyt sekä arkeologian että yleisemmän tieteenhistorian näkökulmasta eri tapoja kirjoittaa tieteenalan historiaa. Hänen mukaansa ei ole mahdollista osoittaa pistettä, jossa arkeologian historia päättyy ja nykyarkeologia alkaa. Juuri tämä antaa mahdollisuuden problematisoida historiaa ja sen käyttöä aktiivisesti. Gustafsson jakaa tieteiden historiaa käsittelevät esitykset kahteen lajiin, tieteenhistoriaan ja oppialahistoriaan sen mukaan, onko pääasiallisena kohteena tutkimusprosessi vai tuote. Oppialahistorialla Gustafsson tarkoittaa kunkin erikoisalan edusta-

jien oman alansa menneisyyteen kohdistamaa kirjoittamista, siis sitä, mitä arkeologian historiografiakin suureksi osaksi on ollut. Lähestymistavan vaarana on, että suureen linjaan sopimaton jätetään ulkopuolelle ja menneisyyttä arvioidaan ja arvotetaan oman ajan termein ja oman ajan lähtökohdista. Arkeologian historia arkeologiana on osa tieteenalan sisäistä keskustelua, toisin kuin ulkopuolelle suuntautuva arkeologian historia historiana, jossa tieteenalan kehitystä analysoidaan ainakin ilman tiedostettuja alan sisäisiä tavoitteita (Gustafsson 1996; 2001).

Arkeologian historiografiaa uhkaa sekä ali- että ylitulkinnan vaara, koska on useita erilaisia arkeologioita. Kaukaisen esihistorian tutkimusta analysoidessa päädytään helposti ajatukseen arkeologian yhteiskunnallisesta riippumattomuudesta (alitulkinta), ja myöhäisesihistorian tutkimus taas nähdään herkästi kokonaan aatteellisista tarpeista ja pyrkimyksistä nousseena, koska yhteiskunnallisten ilmiöiden ilmeisyys korostuu myös arkeologisessa aineistossa (ylitulkinta). Kivikaudentutkimuksen yhteiskunnalliset sidokset eivät siis näyttäydy arkeologian historian tutkijalle yhtä ilmeisinä kuin rautakaudentutkimuksen sidokset. On selvää, että yhteiskunnallis-aatteellinen ympäristö on vaikuttanut ja yhä vaikuttaa arkeologian intressien suuntautumiseen, mutta yhtä yksiselitteistä ei ole, kuinka paljon ja etenkin millä tavalla se on vaikuttanut käytettyihin metodeihin tai saavutettuihin tuloksiin. Arkeologian historian tutkijan on kyettävä suhteuttamaan kunkin ajan tutkimus ajankohdan omaan standardiin. Arvioidessaan tutkimuskysymyksiä, kenttätömenetelmiä, analyysimetoja jne. hän ei saa odottaa esimerkiksi 1900-luvun alun arkeologisen tutkimuksen täyttävän nykytutkimuksen vaatimuksia.

Tieteenalan historian on oltava myös itsereflektiota ja sen pohdiskelua, millaisia toimintatapoja tieteenalan sisällä on hyväksytty ja hyväksytään. Arkeologian historia voi lisäksi olla työkalu, joka auttaa ymmärtämään paremmin kauan sitten kerättyä lähdeaineistoa. Jarl

Nordbladh (1998) on kritisoinut sitä, että arkeologian piirissä ei ole riittävästi tutkittu tieteenalan elävää hiljaista tietoa eli sitä tietoa ja niitä taustavaikuttimia, jotka eivät koskaan konkretisoidu teksteiksi.

Kysymyksenasettelusta riippumatta todellinen kontekstoiva arkeologian historiankirjoitus edellyttää kirjoittavan tutkijan tuntevan ja ymmärtävän käsittelemänsä tieteenalan luonnetta, metodeja ja teoriaa niin hyvin, että hän pystyy arvioimaan niitä sekä sinänsä että suhteessa yhteiskuntaan. Samaan aikaan hänen pitää kuitenkin pystyä arvioimaan myös käyttämäänsä yleishistoriallista lähdeaineistoa ja säilyttämään lähdekritiikki. Missä tahansa tieteenhistoriankirjoituksessa tieteenalaa sisältä katsovat saman alan tutkijat joutuvat herkästi sen harhan valtaan, että vain nykytutkimuksen hylkäämät tulkinnot ovat yhteiskunnallis-poliittisen ympäristön sanelemia tai muutoin vääristyneitä ja että meidän aikamme on löytänyt totuuden ja paljastanut vääristyneen historiakuvan. Kehityskulkua ulkopuolelta katsovan historianantutkijan on kenties helpompi välttää näitä sudenkuoppia ja tiedostaa, että yhtä lailla ennen kuin nyt jokainen vastuullinen tutkija on tavoitellut objektiivisuutta mutta että kaikkina aikoina vallitseva aatteellis-poliittinen ilmapiiri lyö leimansa lähestymistapoihin ja kysymyksenasetteluihin.

Jokainen aika kirjoittaa oman historiansa nostaen menneisyydestä esiin erilaisia näkökulmia ja kysymyksiä. Niillä aloilla ja erikoisalueilla, joista edes yleiskuvaa ei vielä ole luotu, päähuomio kohdistuu sen hahmoteluun, ja syvemmälle menevät erikoiskysymykset jäävät odottamaan. Oleellista on sen ymmärtäminen, mitä tutkimme, mikä on keskeistä niissä ilmiöissä, jotka ovat tarkastelumme kohteina, ja millaiset mahdollisuudet meillä on menneisyyden tulkitsemiseen sellaisesta näkökulmasta, joka voi tuoda vastauksia asettamiimme kysymyksiin. Todellinen menneisyyden rekonstruointi ei ole mahdollista, vaan poikkeuksetta luodaan vain kuva siitä, minkä oletamme olevan lähellä tapahtunutta. Jokainen tulkinta on siis erilainen.

Arkeologisen ajattelun ja ymmärtämisen historiasta

Arkeologian aatehistoria tai laajemminkin arkeologisen ajattelun historia on viime vuosikymmeninä tuottanut kenties enemmän uusia näkökulmia tieteenalan kehitykseen kuin mikään muu historiografian osa-alue. Arkeologinen tutkimus on pyritty liittämään entistä tiiviimmin aatteelliseen, poliittiseen ja myös filosofiseen taustaansa. Muinaistutkimukselle eri aikoina, eri maissa ja alueilla annetut yhteiskunnalliset ja ideologiset tehtävät ovat olleet erilaisia. Joskus arkeologiyhteisö tai osa siitä on lähtenyt tietoisesti ja omasta halustaankin ajamaan yhteiskunnassa vallinnutta ideologiaa. Toisinaan yhteiskunnan odotuksia on täytetty tiedostamatta – jopa tilanteissa, joissa tutkijoille asetettuja poliittisesti väritettyjä vaatimuksia on tiedostetulla tasolla pyritty kyseenalaistamaan. Totalitaarisissa maissa tutkijoilla ei useimmiten ole ollut valinnanvaraa tai rajat ovat olleet ahtaat. Arkeologian historiankirjoitus on pyrkinyt viime vuosina analysoimaan näitä keskenään erilaisia kehityskulkuja ja niihin liittyneitä keskusteluja sekä yleismaailmallisella, alueellisella että paikallisella tasolla, yksittäisten tutkijoiden näkökulmaakaan unohtamatta (esim. Trigger 2006; Svešnikova 2009; Formozov 2004). Länsimainen tutkimus on edennyt näiden kysymysten kriittisessä käsittelyssä pidemmälle kuin venäläinen.

Erityisen huomion kohteina ovat olleet sellaiset sinänsä ilmeiset kysymykset kuin arkeologian valjastaminen nationalismiin palvelukseen ja arkeologian asema totalitaarisissa valtioissa, erityisesti Neuvostoliitossa ja kansallissosialistisessa Saksassa (esim. Díaz-Andreu & Champion (eds.) 1996; Kohl & Fawcett (eds.) 1995; Steuer (Hrsg.) 2001; Härke (ed.) 2002; Fewster 2006; Salminen 2011). Viime aikoina on yhä enemmän päästy analysoimaan aivan viime vuosikymmenienkin jo historiallisiksi muuttuneita kehityskulkuja (Suomessa esim. Marila 2018). Menneisyyden ja historiankirjoituksen uusi, entistä avoimempi valjasta-

minen poliittisiin tarkoituksiin eräissä maissa on toisaalta alkanut vaikuttaa siihen, millaisia kysymyksiä historiasta on mahdollista esittää.

Koska aatehistoriallinen näkökulma arkeologiaan on jo erällä tavalla vakiintunut osaksi kaikkea arkeologian historiankirjoitusta, en käsittele sitä tässä sen laveammin vaan keskittyn seuraavassa erilaisiin erikoisalueisiin. Aatehistoria on tavallaan kypsynyt näkökulmaksi, jonka kautta voidaan tarkastella mitä hyvänsä tieteenalan historian kysymystä.

Instituutiohistoriaa

Arkeologisten instituutioiden historian kohteina ovat museot, tutkimuslaitokset, akateemiset oppituolit, muinaistieteelliset viranomaiset jne. ja näkökulma lähellä hallintohistoriaa. Tarkastellaan yhteiskunnan ja tieteenalan sisäisen kehityksen vuorovaikutusta institutionaalisella tasolla: miten museolaitos on levinnyt, mitä on pidetty kiinnostavana ja miksi, millaisia tavoitteita museoille on asetettu, millaisia ideologioita ne ovat edistäneet yhteiskunnassa (ks. esim. Talvio 2016)? Toisaalta museohistorialla on toinen ulottuvuutensa käytännön museologisten työmenetelmien historiana. Sellaisena museohistoria tarjoaa linkin arkeologisten tutkimusmenetelmien historiaan.

Monilla arkeologiaan liittyvillä instituutioilla kuten muinaismuistohallinnolla on myös arkeologian ulkopuolelle kurottavat, yleiseen yhteiskunnan rakentamiseen liittyvät ulottuvuutensa (ks. esim. Immonen 2016). Tällaisten instituutioiden piirissä käyty periaatteellinen keskustelu valottaa laajasti aikansa menneisyyssuhdetta. Arkeologisten instituutioiden historia syntyjuurista alkaen heijastaa yhteiskunnassa vallinneita arvoja ja tavoitteita. Yhtenäiskulttuurin ja sen arvojen kyseenalaistaminen länsimaissa on helpottanut huomion kiinnittämistä keskenään kilpaileiden näkemysten välisiin jännitteisiin myös historiassa. Yhden suuren kertomuksen asemesta pyritään purkamaan esimerkiksi juuri arkeologian historiaan ja tehtävään liittyviä myyttejä. Toisaalta

samaan aikaan Venäjällä kehitys on kääntynyt takaisin kohti kansallisen yhtenäisyyden korostamista, ja siten länsimainen ja itäinen historianäkemys ovat liukumassa kauemmas toisistaan (esimerkkinä venäläisestä instituutiohistoriasta ks. Musin (red.) 2009).

Onko individualismi kulttuurissa tuonut mukanaan instituutioiden henkilöitymistä? Pikemminkin päinvastoin, sillä yleinen pyrkimys on ollut kohti rakenteellisia selityksiä. Se on kuitenkin nostanut pinnalle näkökulman identiteetin tietoisesta rakentamisesta, jota on sovellettu niin kulttuurintutkimuksessa kuin sen hallinnollisessa historiassa.

Museoiden, tutkimuslaitosten, yliopistollisten oppitulojen ja muiden instituutioiden synty on keskeinen osa arkeologian vakiintumisprosessia erityisesti 1800-luvulla. Muinaisesineitä ja muita kuriositeetteja esittelevät museot syntyivät kuitenkin jo renessanssiaikana hallitsijoiden pyrkiessä korostamaan omaa ja valtakuntansa arvovaltaa. Ranskan vallankumous loi kansalaisista koostuvan valtion eli kansakunnan idean, ja myös muinaisuudesta tuli keino rakentaa tämän uudenlaisen valtion identiteettiä. Se synnytti ensimmäiset kansallismuseot, ja arkeologiaa alettiin opettaa. Margarita Díaz-Andreu on käsitellyt tätä kehitystä seikkaperäisesti kirjoittamassaan 1800-luvun arkeologian maailmanhistoriassa (2007), joka onkin lähes ainoa todellinen yleisesitys arkeologian instituutionalisoitumiskehityksestä.

Tutkimusmenetelmien ja toimintatapojen historiaa sellaisenaan ja yhteiskuntasuhteiden osana

Arkeologisten tutkimusmetodien ja muiden käytännön toimintatapojen historia on tutkimusalueena instituutiohistoriaa monimutkaisempi ja -ulotteisempi. Arkeologiset toimintatavat sisältävät ajallisia kerrostumia ja alueellisista variantteja, joiden juurten jäljittäminen on usein visaista (ks. esim. Jensen (ed.) 2012). Kenttäräkeologian historiassa myös

sankari- ja roistotarinoiden vaara on lähellä. Edetessään käytännön työmenetelmistä kohti periaatteellisempia näkökulmia arkeologisten toimintatapojen historia ulottuu käsittelemään myös arkeologiaa kolonialistisena tieteenä ja sen suhdetta esimerkiksi alkuperäiskansoihin (ks. esim. Ojala 2009).

Usein arkeologisten toimintatapojen historiankirjoituksessa korostuvat poikkeustilanteet. Kuitenkin yhtäläisesti tutkimuksen arvoista on myös niin sanottu normaali arki. ”Normaalin arjen” kriteerit ovat sopimuksenvaarisia. Toimintatapojen historian tutkiminen täydentää sekä arkeologian sisäistä tieteilistä omakuvaa, käsitystä suhteesta tieteenalan ulkopuoliseen maailmaan että kuvaa siitä, miten muinaistutkimus käytännön tasolla on pyrkinyt tavoitteisiinsa. Toimintatapojen tutkimusta ei voi erottaa instituutioiden eikä tulkintojen historian analysoinnista kuin osittain.

Arkeologisten toimintatapojen historiaan liittyy myös arkeologian ja arkeologien suhde ns. suureen yleisöön, maallikoihin: miten sitä on ylläpidetty ja millaisia ristiriitoja siihen on sisältynyt? Toisaalta arkeologien yleisösuhteen historian voi nähdä myös kokonaan itsenäisenä tutkimusalueena. Yleisemmin arkeologian yleisösuhteessa on kyse yhteiskuntasuhteesta ja arkeologien toiminnasta yhteiskunnassa: millaisia intressejä arkeologia on ollut edistämässä ja mitä kenties sammuttamassa tai ajamassa sivuraiteelle? Millaiset tiedostamattomat välinearvot ovat ohjanneet arkeologiaa? Näihin kysymyksiin vastaaminen on mahdollista vain sekä toimintakulttuurin että yhteiskuntasuhteen laajan ja kriittisen analysoinnin avulla. Arkeologian historia historiana kohtaa tässä arkeologian historian arkeologiana. Tätä käsiteltiin lyhyesti jo sivulla 37.

Edellä hahmotellun kaltainen arkeologian yhteiskuntasuhteen historia on samalla osa arkeologisten tulkintojen historiaa. Arkeologisten tulkintojen muutosta ajassa on mahdollista analysoida ilman pohdintaa suhteesta yhteiskuntaan ja muuhun ympäröivään todellisuuteen. Toisaalta samanaikaisesti on analysoitava tieteen sisäistä teoreettis-metodologista

kehitystä ja kysyttävä, mitkä muutokset ovat johtuneet ulkoisista impulsseista ja milloin taustalla ovat tieteen sisäiset tekijät kuten entisten tulkintojen kanssa yhteen sopimattomat uudet havainnot.

Henkilöhistoriaa

Arkeologian henkilöhistoriaa on harjoitettu lähinnä kirjoittamalla arkeologien elämäkertoja (ks. yleisesti Gillberg 1999). Niitä on ilmestynyt etenkin anglosaksisessa maailmassa ja ne ovat noudatelleet pääasiassa yleisen henkilöhistoriankirjoituksen trendejä. Pienissä piireissä kuten esimerkiksi käsiteltäessä pohjoismaisen arkeologiyhteisön vaiheita henkilöhistorian kautta on melko luontevasti tavoitettu myös yleisempiä näkökulmia (esim. Baudou 2012). Nimittäin vaikka henkilölähtöisyys voi hukuttaa alleen yhteiskunnallisia ilmiöitä, se voi joskus auttaa sovittamaan yleisten kehitystrendien tarkastelun inhimilliseen mittakaavaan. Elämäkertojen kohteiksi on tavallisesti valittu niin sanottua yleistä arvostusta nauttivia tutkijoita ja merkittäviksi arvioitujen tieteellisten tulosten tuottajia. Käsitteet siitä, mitä ”yleinen arvostus” ja ”merkittävät tulokset” ovat, ovat vaihdelleet eri aikoina ja eri tutkijayhteisöissä. On voinut puhua myös sankaritarinoiden tavoittelusta, mutta lähestymistavan vaarat tiedostetaan nykyisin jo melko hyvin. Tutkijaelämäkerran tehtävänä on muodostaa kuva niistä prosesseista, joiden myötä johonkin yhteiskuntakerrokseen ja asemaan syntynyt ihminen sosiaalistuu oman alansa yhteisöön ja kiinnittyy sen ajatuskollektiiviin. Luovaa työtä tehneen ihmisen elämäkerran erityisproblematiikka liittyy hänen henkilökohtaisen elämänsä ja työnsä tulosten väliseen suhteeseen.

Runsaahkosta nimekemäärästään huolimatta henkilöhistoria ei ole kovin näkyvä osa arkeologian historiankirjoitusta. Ainakin osasyynä tähän on henkilöhistorian arvostuksen yleinen lasku viimeisimmän 40 vuoden aikana. Tähän ovat johtaneet sekä rakenteellisten selitysmallien nousu tavoiteltaviksi että pyrki-

mys tarkastella historiaa enemmän yhteisöjen kuin yksilöiden kautta. Toisaalta mikään ei estä soveltamasta sosiaalisia, ideologisia ja muita rakenteellisia selityksiä myöskään yksittäisen henkilön elämänvaiheisiin ja toimintaan tai käsittelemästä niitä yhteydessä hänen taustayhteisöihinsä. Henkilöhistoriassa näkyy 1990-luvulta alkaen samankaltainen pyrkimys kuin muussakin arkeologian historiassa hakea arkeologian yhteiskunnallisia ulottuvuuksia ja purkaa myyttejä.

Kollektiivibiografiaa ei juuri ole arkeologian historiassa harrastettu – tosin Evert Baudoun kirjoittama Oscar Monteliuksen (1843–1921) elämäkerta (Baudou 2012) on merkittävältä osaltaan Monteliuksen ja Hans Hildebrandin (1842–1913) kaksoisbiografia. Innokkaammin on paneuduttu arkeologiyhteisön historiaan, tieteellisiin ja sosiaalisiin verkostoihin tutkijoiden välillä. Lähestymistapa havainnollistaa sekä tieteellisen työn verkostoituneisuutta sinänsä että erilaisten kontaktien vaikutusta tutkijan työhön. Samalla se on nostanut esiin sen, että arkeologia on lopultakin ollut aina hyvin kansainvälinen tieteenala. Arkeologisten tutkijaverkostojen historiankirjoitusta on kuluvalle vuosikymmenellä harjoitettu sekä Pohjoismaissa, Venäjällä että Länsi-Euroopassa (esim. Díaz-Andreu 2012; Kaeser 2002; Babes & Kaeser (eds.) 2009; Salminen 2014; Kuz'minyh et al. 2014; 2015 ym.).

Arkeologian historian lähteistä yleisesti

Arkeologian historian lähdeaineisto koostuu toisaalta tavanomaisesta historian tutkimuksen lähdemateriaalista arkistoissa, toisaalta arkeologisen toiminnan tuottamista kokoelmista museoissa. Muisti- ja perimätietoakin on, mutta se on sattumanvaraista, eikä sen luotettavuutta voida läheskään aina varmistaa. Tässä luvussa esiintyvät aineistoesimerkit ovat Suomesta, mutta suomalaisen arkeologian historiaa valaisevaa aineistoa on myös naapurimaiden arkistoissa.

Lähdeaineisto syntyy aina jonkin konkreettisen toiminnan tuloksena. Sitä seuraavien erilaisten muodostumisprosessien kuluessa osa aineistosta karsiutuu pois ja osa valikoituu talteen joko tietoisesti säilytettynä tai sattumanvaraisesti jääneenä. Siksi on muistettava aina kysyä, onko säilynyt aineisto edustava suhteessa kaikkeen olemassa olleeseen.

Historiallinen lähdemateriaali jaetaan jäänöslähteisiin ja kertoviin lähteisiin. Jäänöslähde on jonkin toiminnan itsensä tuottama dokumentti, kertova lähde puolestaan selostaa toimintaa ulkopuolelta. Jäänöslähdekin on kertova lähde jostakin toisesta ilmiöstä, ja jonkin toiminnan suhteessa kertova lähde on jäänösjostakin toisesta toiminnasta. Historiantutkimuksen lähdekritiikki jakautuu puolestaan sisäiseen ja ulkoiseen. Ulkoinen lähdekritiikki keskittyy selvittämään lähteen aitoutta eli sitä, onko lähde sitä, mitä se väittää olevansa tai sen väitetään olevan. Sisäinen lähdekritiikki selvittää lähteen tietojen paikkansapitävyyttä. Klassinen lähdekritiikin periaate on, että tietoa voi pitää luotettavana, jos kaksi toisistaan riippumatonta lähdettä vahvistaa sen (Renvall 1965). Koska tätä ei voi läheskään aina noudattaa, usein on lähdettävä siitä kysymyksestä, onko lähteen antama kuva mahdollinen ja millä edellytyksillä ja mitä lähdeaineisto kokonaisuutena voi kertoa.

Perinteinen tuotetta eli lopullista tulkintaa korostava historiankirjoituksen näkökulma perustuu pääasiassa julkaistuihin tutkimuksiin. Tutkimusprosessia korostava lähestymistapa nostaa rinnalle kaiken tutkijan jäämistöön sisältyvän aineiston, joka voi antaa tietoa siitä, miten johonkin tulkintaan on päädytty. Tätä materiaalia ovat esimerkiksi aineistomuistiinpanot, käsikirjoitusluonnokset ja yhteyksistä kollegoihin kertova kirjeenvaihto. Nykyinen lähestymistapa painottaa nimenomaan tutkimusprosessin analysointia. Tosin myös tutkimustulosten vertaileva analysointi voi tuottaa merkittävää uutta tietoa.

Arkeologinen esinemateriaali valaisee sekä museohistoriaa että arkeologisten metodien ja tulkintojen kehitystä. Se antaa mahdol-

lisuuden tarkastella löytöaineiston talteenoton periaatteiden kehitystä, selvittää esinekeräilijöiden keruutyön lähtökohtia ja kaivausmetodiikan kehitystä. Kerääjien kokoelmia tutkitessa heidän keruuperiaatteensa ja keruutaan ohjanneet tekijät voidaan yrittää suhteuttaa kerääjän toiminta-alueen esihistorian kuvaan.

Myös kuva-aineistolla on paljon annettavaa arkeologian historian tutkimukselle. Kuvia ei ole yleensä mielletty itsenäiseksi lähderyhmäksi, vaikka pitäisi, ja siksi niitä on etsittävä muun arkeologisen tai museoaineiston joukosta. Kuvat kertovat esimerkiksi kenttä- ja museotyön periaatteista, menetelmistä ja olosuhteista, muinaisjäänöksistä sekä henkilöistä ja heidän verkostoistaan.

Lehdistö on varteenotettava arkeologian historian lähde. Etsittäessä tietoa olleesta asiailasta se voi olla muistitiedon tavoin epäluotettava, mutta jos pohditaan nimenomaan arkeologisen toiminnan julkista kuvaa, asetelma muuttuu. Varsinkin ennen toista maailmansotaa arkeologit kirjoittivat yleisesti sanoma- ja aikakauslehtiin. Lehdistö voi kertoa myös siitä, millainen arkeologien ja paikallisyhteisöjen suhde on ollut. Sanomalehtiaineiston digitoinnin myötä on avautunut uudenlaisia mahdollisuuksia myös digitaaliselle arkeologian historian tutkimukselle.

Arkeologian historian lähdeaineiston yleiskuvassa korostuu 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun tutkijoiden toimintaan ja tutkimukseen liittyvä materiaali. Se on huomattavasti monipuolisempaa ja luonteeltaan yleiskulttuurisempaa kuin myöhempien sukupolvien jäämistö. Tuolloin tieteellinen toiminta nähtiin vielä laaja-alaisena yhteiskunnallisena kulttuurityönä, keinona ja välineenä toteuttaa yhteiskunnallista tehtävää. Muuttuessaan erikoistuneeksi toimintakentäksi tiede putosi muun yhteiskunnallisen vaikuttamisen ulkopuolelle, ja siksi myös sen jälkeensä jättämässä lähdeaineistossa korostuu nimenomaan tieteen sisäisten tehtävien toteuttaminen. Toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan liittyvä arkeologian historian aineisto painottuu erilaisille virallisen toiminnan tasoille.

Instituutiohistorian aineistoa

Suomen arkeologian historiaan liittyvä hallinnollinen aineisto valaisee lähinnä kysymyksiä, joista on tehty hallinnollisia päätöksiä ja jotka ovat johtaneet toimenpiteisiin. Sen pohjalta muodostuu helposti yksiviivainen kuva menneisyydestä, koska se jättää monet sivupolut näkymättömiin. Pitkälti sama koskee myös yhdistysten päätöksentekoa. Hallintotasoon kuuluvat tutkimuksen taustaedellytyksiä määrittävät rakenteet, niiden toiminta, ratkaisut ja perustelut, Suomen oloissa etenkin Museovirasto, eräät muut museot ja tutkimusta rahoittavat säätiöt sekä Suomen Akatemia. Myös tieteellisillä seuroilla on ajoittain sanansa sanottavanaan tällä tasolla varsinkin tutkimusten julkaisijoina. Hallintotason arkistoaineisto valaisee sitä, mitä on pidetty tutkimisen ja julkaisemisen arvoisena, mitä on rahoitettu. Osa tätä tasoa omalla erityisellä tavallaan ovat yliopistot. Kysymys siitä, mitä ja miten eri aikoina on opetettu, on arkeologian historiassa keskeinen.

Tieteellisen keskustelun ja ajatusten-vaihdon tasona toimivat tieteelliset kongressit, seminaarit ja muut instituutiot. Tämä toimintakenttä leikkaa hallintotasoa etenkin erilaisten tutkija- ja luennoitsijavierailujen yhteydessä. Tieteelliset seurukset kuuluvat hallintoasemansa lisäksi myös tälle vapaan kansalaistoiminnan tasolle. Syntynyt arkistoaineisto valaisee tutkijayhteisön kanssakäymistä, tutkijoiden keskuudessa esitettyjä ideoita ja niiden liikkumista. Sitä on hajallaan esimerkiksi erilaisten tieteellisten tutkimuslaitosten ja seurojen kokoelmissa. Lisävaloa tämälapsaisen tieteellisen keskustelun historiaan antaa usein tutkijoiden välinen henkilökohtainen kirjeenvaihto.

Ongelmallisia historianitutkimuksen kannalta ovat erilaiset puoliorganisoituneet ryhmät kuten 1980-luvun lopussa Helsingin yliopiston Hämäläis-Osakunnan alaisuudessa toiminut Rapola-kansalaisliike. Sen perustaja-organisaatiot olivat lähinnä yhdistyksiä, mutta sen omasta toiminnasta ei ole pöytäkirjoja eikä kokousmuistioita, vaan aineisto koostuu lähin-

nä liikkeen julkista toimintaa selostaneista lehtileikkeistä.

Käytännön tutkimuksen toteutustaso kuvastuu arkeologiassa ennen kaikkea kenttätöraporteissa ja niihin liittyvässä dokumentaatiassa. Ne ovat mitä tyyppisin jäänneoslähde. Arkistoaineiston lisäksi tähän ryhmään kuuluvat kokoelmiin hankitut löydöt. Konkreettisten arkeologisten kysymysten lisäksi ne valaisevat myös arkeologian toimintaperiaatteiden ja lähestymistapojen historiallista kehitystä.

Suomen keskeisin arkeologian historian arkisto Museovirastossa sisältää sekä viraston ja sen edeltäjän Muinaistieteellisen toimikunnan pöytäkirjat ja muut hallintodokumentit, arkeologiset kenttätöaineistot että löydöt. Museovirastossa on myös Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto. Myös esimerkiksi yliopistoilla on vähintään niiden omaa toimintaa valaisevia arkistoja.

Arkeologiyhteisön historian aineksia sekä henkilöhistoriallisia kokoelmia

Arkeologiyhteisön sisäinen folklore tai muistitieto koostuu suorista muistikuvista, jotka on merkitty muistiin ilman välikäsiä, ja toisen käden perimätiedosta, ”perimäjuoruista”, joiden alkuperä on jo hämärtynyt. Perinteinen historianitutkimus on korostanut muistitiedon epäluotettavuutta, mutta jos näkökulmaksi valitaan sen tarkastelu, miten asiat ja ilmiöt on koettu (tai miten ne koetaan koetun) ja miten ne muistetaan, muistitiedon ei enää oletetakaan kertovan totuutta.

Varsinaista folklorea, arkeologiyhteisön tarinaperinnettä ei välttämättä ole tarkoituskaan analysoida samoilla kriteereillä kuin historiallista muistitietoa eikä sen siis välttämättä oleteta kertovan todellisista ilmiöistä. Yleisellä tasolla arkeologien perimätieto ja folklore haastavat pohtimaan, missä määrin ja millä tavoilla henkilökohtaisen elämän alueelle kuuluvat ilmiöt vaikuttavat tieteelliseen toimintaan.

Arkeologisen muistitiedon keruuseen haastatteluin ja muunkin arkeologifolklorein koaamiseen on Suomessa vasta alettu herätä.

Henkilöarkistojen kattavuus riippuu siitä, onko tutkija tallettanut materiaalia tietoisesti, systemaattisesti ja koko uransa ajan samoilla periaatteilla. Miten muutot, sodat ja tulipalot ovat vaikuttaneet? Mitä on tapahtunut tutkijan kuoleman jälkeen arkiston ehkä tultua perillisten haltuun? Onko kokoelma saatu arkistoihin ja onko sitä siinä vaiheessa karsittu? Henkilökohtainen taso on tallentunut erilaisiin muistiinpanoihin, kirjeenvvaihtoon ja päiväkirjoihin. Henkilöhistoriallisen aineiston käyttöön liittyy tutkimuseettisiä kysymyksiä, jotka eivät ajankohtaistu esimerkiksi hallinnollisen aineiston yhteydessä.

Suomalaisen arkeologian historiasta voi ottaa kolme keskenään erilaista esimerkkiä, jotka valaisevat henkilöarkistojen säilymistä. Professori Aarne Michaël Tallgren (1885–1945) oli erittäin tietoinen asemastaan osana erilaisia historiallisia jatkumoina. Historiatietoisuus läpäisi myös hänen vanhempiensa ja sisarustensa ajattelun. Niinpä he kaikki tietoisesti tallettivat toiminnastaan kertovaa materiaalia. Tallgrenia ympäröi sekä omaisten että oppilaiden ihailu, joka kannusti säilyttämään häneen liittyviä dokumentteja, ehkä henkilökulttuurissaakin mielessä. Lisäksi perheenjäsenten välinen kirjeenvaihto oli vilkasta ja on säilynyt hyvin. Siksi Tallgrenin arkistoaineisto on runsasta ja monipuolista, mutta se on jakautunut viiteen eri arkistoon. Hänen arkeologinen tutkimusarkistonsa kuuluu Museovirastolle. Hänen keräämänsä arkeologimuotokuvien kokoelma puolestaan on Kansallismuseon historiallisella osastolla, jossa se on luetteloitu esineinä. Tallgrenin tieteellinen kirjeenvaihto, ehdottomasti suomalaisen arkeologian historian tärkein kirjeenvaihtoaaineisto, on pääasiassa Kansalliskirjastossa, pieneltä osaltaan Museovirastossa. Tallgrenin perheen kirjeenvaihto on ruustinna Jenny Maria Montin-Tallgrenin (1852–1931) kokoelmassa Kansallisarkistossa, ja pieni määrä henkilöhistoriallista aineistoa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkiston

kulttuurihistorian kokoelmissa jakautuneena kolmeen eri kokonaisuuteen.

Dosentti Julius Ailiosta (1872–1933) puolestaan kerrotaan perimätietona, että saatuaan syöpädiagnoosin hän olisi ensiksi järjestänyt arkistoaineistonsa ja mennyt vasta sen jälkeen sairaalaan, josta ei enää elossa palannut. Pitipä perimätieto paikkansa tai ei, Ailion arkisto, jota säilytetään Museoviraston arkistossa, on joka tapauksessa sekä hyvässä järjestyksessä että voimakkaasti karsittu. Esimerkiksi kirjeenvaihto puuttuu täysin.

Pitkälti Ailioon rinnastettavalla tavalla toimi myös professori Ella Kivikoski (1901–1990). Suurimman osan kirjeenvaihdostaan hän hävitti. Varhaisemmat päiväkirjansa tai ainakin suurimman osan niistä Kivikoski ilmeisesti poltti vuonna 1944 pelätessään Suomen joutuvan Neuvostoliiton miehittämäksi, mutta myöhemmät päiväkirjat ovat säilyneet Kansallismuseossa ja hänen niille määräämänsä salassapitoaika on juuri päättynyt. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto sisältää sen vähän, mitä Ella Kivikosken kirjeenvaihdosta on säilynyt.

Useita henkilöhistoriallisia kokoelmia on Museoviraston arkistossa, tärkeimpinä Johan Reinhold Aspelinin (1842–1915), Hjalmar Appelgren-Kivalon (1853–1937), Alfred Hackmanin (1864–1942), Julius Ailion, Aarne Äyräpään (1887–1971) ja osaksi A. M. Tallgrenin arkistot sekä kansatieteellisen aineiston yhteydessä säilytettävä Axel Olai Heikelin (1851–1924) kokoelma.

Kahden merkittävän ruotsinkielisen arkeologin, Carl Axel Nordmanin (1892–1972) ja Carl Fredrik Meinanderin (1916–2004), aineistot kuuluvat Svenska Litteratursällskapet i Finlandin kokoelmaan. Meinanderin kirjeenvaihto, joka ulottuu 1930-luvulta 2000-luvulle, on ajallisesti myöhemmin kattavasti säilynyt suomalaisen arkeologin kirjekokoelma. Aukollisemmin säilynyt on Ari Siiriäisen (1939–2004) kokoelma Helsingin yliopiston entisen arkeologian oppiaineen arkistossa.

Avoimia tutkimuskysymyksiä 2020-luvun alussa

Kysymys, mikä on kysymys, on jo sinänsä kysymys. Suomalaisen arkeologian historian tutkimuksen piirissä lähes kaikki on vielä tutkimatta. Myös yleiseurooppalaisesti ja -maailmallisesti selitettävää on yhä paljon. Huomion kiinnittäminen aiempaa enemmän tieteen ja muun yhteiskunnan suhteeseen on tuonut uudemman tarkastelun alaisiksi sellaisiakin aihepiirejä ja alueita, joista aiemmin on ehkä jo kirjoitettu.

Vähän tutkittuja alueita arkeologian historiankirjoituksessa ovat esimerkiksi tieteen sisäisten ja ulkoisten tekijöiden vuorovaikutus tieteellisten kysymyksenasettelujen taustalla sekä käytännön työmenetelmien kehitys. Sisäisten ja ulkoisten tekijöiden suhteen jääminen marginaaliin johtuu suureksi osaksi juuri viime vuosina vallinneesta käsityksestä, että ideologiset tekijät määräävät arkeologiankin suuntautumisen tieteen sisäisistä tekijöistä riippumatta, vaikka tosiasiaa kohti uusia tutkimuskysymyksiä ovat kuitenkin voineet ohjata myös tieteen sisäiset lähtökohdat. Yhteiskunnallinen intressi voi puolestaan arvottaa tieteen sisältä nousseen kysymyksen yleisellä tasolla merkitykselliseksi tai merkitysettömäksi. Se ei kuitenkaan sanele sen syntyä tai nousua tutkijan tietoisuuteen. Tämä vuorovaikutussuhde kaipaakin uutta analysointia.

Tutkimaton kenttä on suomalaisen arkeologian laajeneminen 1970-luvulla. Aihepiiriin on tarjolla erilaisia näkökulmia kuten esimerkiksi käytännön tutkimuksen organisointi, arkeologian asema ja painoarvo kaupungistumisen aiheuttaman yhteiskunnallisen muutoksen pyörteissä. Pintatason muutoksiin liittyy myös arkeologian teoreettis-metodologinen uudistuminen ainakin akateemisella tasolla, mikä johtaa kysymään, muodostuiko kaksi arkeologiaa, akateeminen ja hallintoarkeologia vai omaksuiko koko arkeologiyhteisö (tai edes oleellinen osa siitä) teoreettiset uudistukset. Voiko tämän jälkeen yhä puhua yhdestä arkeologiyhteisöstä vai pikemmin useista? Kysymys saa uutta merki-

tystä tultaessa lähemmäs nykyaikaa, jolloin arkeologian opetus on vakiintunut muuallakin kuin Helsingissä. Edelleen voi kysyä käytännön kulttuurihistoriallisella ja mikrohistoriallisella tasolla, miten esimerkiksi 1970-luvun nuoret arkeologit kokivat oman toimintansa. Kyse on siis myös voimakkaasti 1940-luvulla ja 1950-luvun alussa syntyneiden arkeologien sukupolvikokemuksen selvittämisestä.

Suomessa vielä kokonaan analysoimaton tutkimusalue on arkeologisten kenttätutkimusmenetelmien kehitys. Muualla Euroopassa tähän ongelmakenttään on jo kiinnitetty huomiota (esim. Jensen (red.) 2012). Perimätiedossa vallitsee erilaisia käsityksiä entisistä arkeologeista kenttätutkijoina, yksi on saanut maineen hyvänä ja tarkkana tutkijana, toinen huonona, mutta pitävätkö perimätiedot todella paikkansa? Miten suomalaisen arkeologian kenttätutkimusmenetelmien kehitys on suhteutettavissa muiden maiden kehitykseen ja miten tilanne näissä kaikissa suhteissa on muuttunut ajan kuluessa?

Yksittäisten muinaisjäännösten tai laajempien muinaisjäännöskokonaisuuksien tutkiminen kohdebiografisesta näkökulmasta voi tarjota myös yleisempää informaatiota arkeologian historiasta. Miksi jotakin kohdetta on tutkittu, miksi jotakin toista ei tai miksi jonkin kohteen tutkimus on katkennut kenttätöiden jälkeen? Millaisille kysymyksille ja tutkimuskohteille on kulloisessakin yhteiskunnallisessa ilmapiirissä ollut tilausta? Ovatko ei-toivotut tulokset katkaisseet tutkimuksia ja miten?

Edellisestä päästään laajentaen kysymykseen eri paikkojen merkityksen muodostumisesta arkeologiassa. Miten arkeologian historia hahmottuu paikkojen kautta tarkasteltuna? Miten paikat ovat saaneet merkityksensä esihistorian narratiiveissa? Ennen kuin tällaisiin syvälle meneviin kysymyksiin päästään, kaivataan kuitenkin Suomen arkeologisen kenttätutkimushistorian peruskartoitusta.

Arkeologian suhde lähitieteisiin eri aikoina ja eri yhteyksissä tarjoaa useita kiintoisia näkökulmia. Arkeologia on ollut lähitiedesuhteessaan sekä antaja että ottaja, ja tämän vaihdon historiallisten juurten kiinnostavuus

muuttuu sitä ilmeisemmäksi, mitä enemmän arkeologit tekevät yhteistyötä toisten tieteiden edustajien kanssa ja mitä enemmän he omaksuvat toisten tieteiden tuloksia osaksi omaa tutkimustaan. Millaiset ovat olleet tieteenalojen vuorovaikutussuhteet ja onko jokin tiede dominoinut toisia?

Millaisia ovat olleet arkeologiyhteisön sisäiset opettaja–oppilas-suhteet? Miten tieteellinen perintö on välittynyt, missä on esiintynyt katkoksia ja miten eri sukupolvet ovat erottautuneet? Ovatko tutkijat pyrkineet säilyttämään opettajiltaan omaksumansa tutkimusongelmat, metodit ja lähestymistavat vai ajan mittaan muuttamaan niitä tai suorastaan syrjäyttämään ne, ja millaisia tieteen sisäisiä ja ulkoisia vaikuttimia taustalla on?

Arkeologian tutkijasukupolvet tarjoavat kiinnostavia tutkimuskysymyksiä. Tutkijasukupolven tunnusmerkkeinä on yleensä jokseenkin sama ikä, yhteiset intressit tieteessä ja ennen kaikkea edellytykset tasaveroiselle keskinäiselle suhteelle. Tutkimusongelmaksi hahmottuu silloin esimerkiksi, miten tällaiset tutkijasukupolvet muotoutuvat ajatuskollektiiveina ja kuinka yhtenäisiä ne ovat tieteellisiltä intresseiltään. Onko sukupolvirajoja rikottu ja onko tutkijoita jäänyt ulos sukupolvensa muodostamasta ryhmästä ja miksi? Tässä hedelmällisiä lähtökohtia voi tarjota mikrohistoriallinen lähestymistapa, ihmisten tutkiminen pieniyhteisön jäsenenä.

Mitä tulee arkeologian henkilöhistoriaan, on kysyttävä, voiko ketään suomalaista arkeologia pitää sellaisena yleisenä yhteiskunnallisena tai kulttuurivaikuttajana, että hänen elämällään ja toiminnallaan olisi kantavuutta oman erikoisalan ulkopuolella. Tällaisiksi voi Suomen oloissa kuvaila lähinnä J. R. Aspelinia, Julius Ailiota, Sakari Pälsiä (1882–1965) ja A. M. Tallgrenia. Enimmäkseen arkeologien yhteiskunnalliskulttuurinen vaikutus on kuitenkin syntynyt omalla erikoisalalla toimimisen kautta, jos on ollut syntyäkseen. Tutkimuksella on yhä annettavaa tämän näkökulman selvittelyssä.

Elämäkertakirjallisuuden yhteydessä on joka tapauksessa aina pohdittava tehtyjen valintojen kriteerejä.

Arkeologian historian tulee tarkastella muinaistutkimusta myös ulkopuolelta, esimerkiksi arkeologista tutkijana ja arkeologiasta tieteenä julkisuudessa eri aikoina vallinnutta ja vallitsevaa kuvaa. Ovatko arkeologien itsensä työstään antama kuva ja toisten sille piirtämä hahmo kovinkin kaukana toisistaan? Missä suhteissa ne poikkeavat toisistaan eniten ja miksi? Onko julkisuus ohjannut yleisön arkeologiakuvan muodostumista? Läheisesti tähän liittyy kysymys populaarin muinaisuus käsityksen kehityksestä ja oleellisista piirteistä etenkin suhteessa siihen muinaisuuskuvaan, jota tutkijat ovat yrittäneet luoda. Kysymys avautuu myös siitä näkökulmasta, miten tutkijoiden viestit on populaarissa levityksessä tulkittu. Tässä kohtaavat myös arkeologian historia ja nykyisyys.

Arkeologisten argumenttien käyttöö yhteiskunnallisessa (esim. kaavoitusta ja muuta yhdyskuntasuunnittelua koskevassa) keskustelussa ei kuitenkaan ole vielä arkeologian historiografiassa tutkittu. Millaisia ideologisia ja käytännöllisiä tavoitteita arkeologisilla argumenteilla on eri aikoina haluttu edistää?

Edellä hahmotellut kysymykset ovat kaikki koskeneet arkeologisessa tutkimuksessa keskeisiä osa-alueita. Arkeologian historiografian pitäisi omistaa huomiota myös sille, mikä on jäänyt syrjään. Mitä marginaaleista löytyy? Tässä yhteydessä on kuitenkin erityisesti muistettava, että on tarkasteltava vain sellaisia tutkimuksen lähestymistapoja ja kysymyksiä, jotka ovat olleet kulloisenkin ajan omista lähtökohdista katsottuina mahdollisia.

Arkeologian historiografian kenttä on avoin monenlaisille kysymyksenasetteluille ja lähestymistavoille. Tutkimusala odottaa Suomessa edelleen lopullista vakiintumistaan. Mitä monipuolisemman tarkastelun kohteeksi muinaistutkimuksen vaiheet pääsevät myös meillä, sitä lähempänä olemme sitä, että se lunastaa itselleen vakiintuneen paikan tieteellisenä intressinä.

Bibliografia

- Babes, M. & M.-A. Kaeser (eds.) 2009. *Archaeologists without Boundaries: Towards a History of the International Archaeological Congresses (1866-2006)*. – *Archéologues sans frontières: Pour une histoire de Congrès archéologiques internationaux (1866-2006)*. BAR International Series 2046. Oxford: Archaeopress.
- Baudou, E. 2004. *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Baudou, E. 2012. *Oscar Montelius. Om tidens återkomst och kulturens vandringar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien & Bokförlaget Atlantis.
- Díaz-Andreu, M. 2007. *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford: Oxford University Press.
- Díaz-Andreu, M. 2012. *Archaeological Encounters. Building Networks of Spanish and British Archaeologists in the 20th Century*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Díaz-Andreu, M. & Champion, T. (eds.) 1996. *Nationalism and archaeology in Europe*. London: UCL Press.
- Formozov, A. A. [Формозов, А. А.] 2004. *Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки*. Москва: Знак.
- Gillberg, Å. 1999. *Arkeologiska självbilder. En arkeologihistorisk studie av levnadsteckning och biografi i svensk arkeologi under 1900-talet*. Gotarc, Serie C. Arkeologiska skrifter No 25. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gustafsson, A. 1996. *Arkeologins egna historier. Reflexioner kring arkeologihistoria, dess historiografi och användningar*. Gotarc, Serie C. Arkeologiska skrifter No 12. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gustafsson, A. 2001. *Arkeologihistoria som historia och som arkeologi. Studier i arkeologins egenhistorier*. Institutionen för Arkeologi, Göteborgs universitet, Gotarc Serie B. Archaeological Theses 17. Göteborg University, Department of archaeology.
- Härke, H. (Hrsg.) 2002. *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience*. 2nd, revised edition. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel, Band 7. Frankfurt a. M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Immonen, V. 2016. *Tutkimuksen ja hallinnon riskiallokossa. Muinaistieteellinen toimikunta 1917–1972*. Suomen muinaismuistohallinnon historia 2. Museoviraston julkaisuja 3. Helsinki: Museovirasto.
- Jensen, O. W. (red.), 2012. *Histories of archaeological practices. Reflections on methods, strategies and social organisation in past fieldwork*. The National Historical Museum, Stockholm, Studies 20. Stockholm: The National Historical Museum.
- Kaeser, M.-A. 2002. On the international roots of prehistory. *Antiquity* 76: 170–177.
- Kehoe, A. B. 1989. Contextualizing Archaeology. A. L. Christenson (ed.), *Tracing Archaeology's Past. The Historiography of Archaeology*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Klindt-Jensen, O. 1975. *A History of Scandinavian Archaeology*. London: Thames & Hudson.
- Kohl, P. L. & C. Fawcett (eds.) 1995. *Nationalism, politics and the practice of archaeology*. Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Kuz'minyx, S. V., Detlova, E. V., Salminen, T., Safonov, I. E. [Кузьминых, С. В., Детлова, Е. В., Салминен, Т., Сафонов, И. Е.] 2014. А.М. Тальгрэн и российская археология. *Археология евразийских степей* 20, Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы: 7–41. Казань.
- Kuz'minyx, S. V., Detlova, E. V., Salminen, T., Safonov, I. E. [Кузьминых, С. В., Детлова, Е. В., Салминен, Т., Сафонов, И. Е.] 2015. А.М. Тальгрэн в истории российской археологии. *Тверской археологический сборник* 10/II: 20–41.
- Lang, V. & M. Laneman (eds.) 2006. *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Estonian Archaeology 1. Tartu: Tartu University Press.
- Marila, M. M. 2018. Finnish Reactions to New Archaeology. *Fennoscandia archaeologica* XXXV: 19–47.
- Musin, A. E. [Мусин, А. Е.] (ред.) 2009. *Императорская археологическая комиссия (1859–1917). К 150-летию дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия*. Санкт-Петербург: Российская академия наук, Институт истории материальной культуры.

- Nordbladh, J. 1998. Försök till en arkeologisk självsyn. O. W. Jensen & H. Karlsson (red.), *Arkeologiska horisonter*: 236–241. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Ojala, C.-G. 2009. *Sámi Prehistories. The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe*. Occasional Papers in Archaeology 47. Uppsala: Uppsala Universitet, Institutionen för arkeologi och antik historia.
- Platonova, N. I. [Платонова, Н. И.] 2010. *История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Platonova, N. I. et al. (red.) [Платонова, Н. И. & al. (ред.)] 2011. *История археологии: личности и школы. Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В.В. Хвойки*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Renvall, P. 1965. *Nykyajan historiantutkimus*. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Oy.
- Salminen, T. 2003. *Suomen tieteelliset voittomaat. Venäjä ja Siperia suomalaisessa arkeologia 1870–1935*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikauskirja 110. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Salminen, T. 2011. A. M. Tallgren, Totalitarismus und vorgeschichtliche Archäologie. *Prähistorische Zeitschrift* 86/II: 272–288.
- Salminen, T. 2014. *Kollegat, ystävät ja kiistakumppanit. Suomalaisten arkeologien kansainväliset yhteydet 1870–1950*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikauskirja 122. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Smirnov, A. S. [Смирнов, А. С.] 2011. *Власть и организация археологической науки в Российской империи (очерки институциональной истории науки – начала века*. Москва: Российская академия наук, Институт археологии.
- Steuer, H. (Hrsg.) 2001. *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. 29. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Svešnikova, O. S. [Свешникова, О. С.] 2009. *Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930–1950-х гг.* Омск: ООО Издат. дом «Наука».
- Talvio, T. 2016. *Suomen kansallismuseo. Ikkuna menneeseen ja tulevaan*. Suomen muinaismuistohallinnon historia 4. Museoviraston julkaisuja 7. Helsinki: Museovirasto.
- Trigger, B. G. 1995. Romanticism, nationalism, and archaeology. P. L. Kohl & C. Fawcett (eds.), *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*: 263–279. Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Trigger, B. G. 2006. *A History of Archaeological Thought*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston arkeologian dosentti.
timo.salminen@pp3.inet.fi

Loppuviite

- 1 Ei ole yksiselitteisiä kriteerejä sille, mitkä tutkimukset ja julkaisut ovat merkittävimpiä, mutta edellä esiin nostetut esimerkit kuvastavat arkeologian historiankirjoituksen eri puolia ja näkökulmia viime aikoina.

Mikko Heikkilä

Ukkovarpaat pääsiäisen päivään päin? – pro et contra

Kuten *Muinaistutkijan* lukijat lienevät panneet merkille, lehden useissa viimeaikaisissa numeroissa on käyty vilkasta väittelyä joidenkin nykyisen Suomen alueen myöhäisrautakauteen ajoittuvien ruumishaudattujen vainajien mahdollisesta tietoisesta asettamisesta suunnilleen nollan asteen kulmaan kristillisen pääsiäisen viettoajankohdan mukaiseen auringonnoususuuntaan nähden, jalat kohti auringonnousua. Väittelyn osapuolina ovat olleet Suomessakin jo viikinkiajalla noudatetun hautojen pääsiäissuuntauksen hypoteesin esittäjä astronomi FT Marianna Ridderstad, jonka vuonna 2017 julkisuuteen tulleesta tutkimuksesta koko vilkas tieteellinen keskustelu alkoi, ja Ridderstadin hypoteesia *Muinaistutkijassa* kritisoineet arkeologit FM Ulla Moilanen, FM Heli Etu-Sihvola ja FM Hanna-Leena Puolakka.

Totean heti aluksi, että minä en kyseenalaista yhdenkään *Muinaistutkijassa* väittelyyn osallistuneen henkilön kompetenssia lausua oman asiantuntemuksensa perusteella perusteltua näkemystä asiasta. En myöskään väitä kummankaan osapuolen näkemystä selvästi vääräksi, vaan pikemminkin muistutan ystävällisesti, että vaikka jonkin tutkimuksen jokin tutkimustulos ei olisikaan vakuuttava, se ei tarkoita, että kyseisessä tutkimuksessa ei olisi mitään vakavasti otettavaa. Kannatan myös lämpimästi ennakkoluulotonta ja monitieteistä tutkimusotetta; sellaista, jossa mikään tutkimusaiheen kannalta relevantti tieteenala ei

ole yksinvalttias muttei myöskään ylenkatsottu. Koska olen itsekin tutkinut väittelyn kohdetta sivuavia yleis-, kieli- ja kirkkohistoriallisia aiheita omien erikoisalojeni lähtökohdista (ks. esim. Heikkilä 2012, 2014, 2016, 2018, 2019¹), saanen esittää joitakin huomioitani puheena olevasta kiintoisasta aihepiiristä, muistuttaen kohteliaasti, että kristinuskon varhaisen Suomeen saapumisen ajoituksen puolesta argumentoi vuosikymmenien ajan (emeritus)professori Unto Salo (esim. Salo 1987, 2013).

Ruumiiden hautaussuunnan yhdistämiseen kristilliseen pääsiäiseen tuo auttamatta epävarmuutta se tosiasia, että aurinko nousee ”pääsiäissuunnasta” yli kahden kuukauden ajan vuodesta, sillä aurinko nousee ”pääsiäissuunnasta” kevätpäiväntasausta seuraavien kevätkuukojen ohella myös syyspäiväntasausta edeltävinä viikkoina eli syyskesällä ja alkusyksystä (Heikkilä 2019: 51–52). Ridderstad (2017) on artikkelissaan asiasta selvästi tietoinen (ks. kuvio 2) eikä tämä johtopäätelmiä vaikeuttava asiainlaita luonnollisestikaan ole hänen vikansa, mutta vastineessaan hän ei noteeraa asiaintilaa (Ridderstad 2018: 59), kuten eivät hänen kriittikkonsakaan (Moilanen, Etu-Sihvola & Puolakka 2019: 41). Auringon elo-syyskuuiseen ”pääsiäissuunnasta” nousemiseen liittyen huomautan ystävällisesti, että eläntönsä maatalousvaltaisessa yhteiskunnassa ravintotilanne on sadon- eli elonkorjuun jälkeen eli elosyyskuussa parhaimmillaan koko kalenterivuon-

desta (Heikkilä 2019: 51–52), mutta pääsiäisen aikoihin maalís-huhtikuussa eli talven jälkeen mutta ennen uutta satokautta lähempänä kalenterivuoden huonointa kuin parasta. Siksi ei mielestäni ole poissuljettua, ettei sanokaamme *elokuun* päätteeksi olisi myöhäisrautakauden Suomessa vietetty elon- eli sadonkorjuujuhlaa, jonka aikaan aurinko, varhaisuomeksi päivä, edellä todetusti nousee horisontin yläpuolelle ”pääsiäissuunnasta”: idästä aurinko itää, koillisesta kajo koittaa runolliseksi ryhtyäkseen. Siitä ei asiasta käydyssä väittelyssä ole mielestäni riittävästi keskusteltu.

Toisaalta tiedossani on vain kolme varhaisuomalaisten esikristillistä juhlaa nimityksineen: kevät kylvön yhteydessä eli todennäköisesti *toukokuussa* vietetty *ukonvakka*-juhla, sato- ja kasvukauden päätteeksi vietetty uuden vuodenkierron alkuun ”pyörähtämisen” juhla *kekri* (”pyöränen”) ja keskitalven juhla *joulu*. Niistä vain kekri voisi viettoajankohtansa johdosta ehkä juuri ja juuri tulla kyseeseen ruumiiden ilmansuuntauksen kilpailevaksi selitykseksi pääsiäiselle, mikäli kekriä olisi myöhäisrautakaudella vietetty jo viljasatokauden päättyessä, mutta hyvin todennäköisesti sekään ei haasta pääsiäisselitystä, sillä vanhan vuoden päättymistä ja uuden alkamista lienee jo esihistoriallisena aikana vietetty vasta lähempänä *marraskuuta* eli (luonnon) kuoleman kuu-kautta. Lainasana *joulu* on äänneasunsa todistuksen perusteella ajalta noin 500–650 jKr. ja sen etymologinen sukulaissana *juhla* vielä varhaisemmalta rautakaudelta (Hirvonen 1997; Heikkilä 2014).

Arvioitaessa ruumiskalmistojen hautojen mahdollista (tietoista) suuntaamista pääsiäisen aamunkoittoon on hyvä huomioida, että kristinuskon tärkeimmän juhlan suomenkielinen nimi *pääsiäinen* ei viitanne juhlan teologiseen sisältöön eli Kristuksen kärsimykseen, kuolemaan ja väitettyyn ylösnousemukseen juutalaisen pääsiäisjuhlan (hepr. *pesach*) alla, vaan (*paaston*)*laskiaisesta* alkaneesta pääsiäistä edeltäneestä 40 päivän *paastosta* pääsemiseen. Paastosta pääseminen on siis sanahistorian valossa koettu muinaissuomalaisten keskuudes-

sa pääsiäisessä ”Kiesus Kristin” ylösnousemusta merkityksellisemmäksi (Heikkilä 2019: 70). Läntistä, germaanista alkuperää oleva sana *pa(a)sto* (vrt. muinaisgerm. *fasto* 'paasto' -> muinaisven. *postu*) taas oli kirkollisen toimijan asettama, ja Suomen roomalaiskatolinen lähetyshiippakunta emäseurakuntineen näyttää organisoituneen vasta noin vuosien 1150 ja 1240 välisenä aikana (Heikkilä 2019: 40–50). Toisin kuin slaavilaiset lainasanat *pappi*, *risti* ja *kirkko*, sana *pääsiäinen* ei ole yleisitämerensuomalainen kristinuskoon liittyvä sana, kuten ei ole myöskään *seurakunta/pa(g)asta* (Heikkilä 2018, 2019). Pääsiäisen (hepr. *pesach* ~ aram. *pascha* ”ohikulku” -> kreik. *páscha* -> lat. *pasca*, ven. *pasha*, muinaisru. *paska* -> ru. *pask* jne.) nimeäminen suomen kielessä lienee kylläkin tuottanut ainakin jonkin verran päänvaivaa, koska kristinuskon tärkeimmän juhlan nimeksi ei varsin ilmeisistä syistä johtuen voinut tulla *paska* eikä *paskiainen* (Heikkilä 2019: 70).

Edellä mainitut seikat eivät pakottavasti horjuta Ridderstadin hypoteesia, sillä ei toki ole vastaansanomattoman varmaa, että *pääsiäinen* on vanhin suomen kielessä kyseisestä juhlasta käytetty nimitys. En pitäisi aivan mahdottomana, että Kristus-Jeesuksen ylösnousemusjuhlan vanhin nimitys suomen kielessä olisi ollut **nousiainen* ja että Ridderstadin (2017) näkemyksen mukaan pääsiäissuunnattu Suomen lähetyshiippakunnan ensimmäinen piispankirkko kirkkomaineen Moiosissa Nousiaisten Nummella (ks. esim. Salo 1997) olisi suunnattu kohti **nousiaisen* aamunkoittoa. Jo vuodesta 1232 alkaen todennettu paikannimi *Nousia(inen)* (= deverbaalinen nominijohdos verbistä *nousta*) voi hyvinkin todennäköisesti viitata pieneen maankohoumaan, mutta vaihtoehtoisesti se voi sisältää esimerkiksi henkilönimen (**)Nousi(j)a*. Huomattakoon, että juuri ”ylösnousemuksellista” merkitsevät, ja siten pääsiäiseen likeisesti liittyvät, Uuden testamentin kreikkaan pohjautuvat henkilönnimet *Anastasios* (mask.) ja *Anastasia* (fem.) (< *anastasis* 'ylösnousemus') ovat erityisesti idän kirkon alueella vanhastaan yleisiä. **Nousi(j)a(inen)* voi olla niistä muodostettu käännös(nimi)-

laina. Huomattakoon niin ikään, että suomen kielen kristillinen verbi *ylösnousta* ja siitä muodostettu substantiivi *ylösnousemus* ovat tarpeettoman toisteisia, sillä yleensä ei nousta alas eikä laskeuduta ylös. Kotoperäisistä aineksista koostuvissa sanoissa *ylösnousta* ja *ylösnousemus* tuntunee naapurikielten vaikutus (esim. muinaisruotsin *upstanda* 'ylösnousta' ja *upstandilse* 'ylösnousemus').

Herran päivän aamuun? – vai kenties Ukon?

Jos puheena olevalle ruumishautojen ilmansuunnalle yritetään etsiä pääsiäiseen ja ylipäätään kristinuskoon liittymätöntä vaihtoehtoa selitystä, sellainen saattaisi edellä mainitusti löytyä maanviljelyksen vuodenaikavaiheista. Jos kerran Ukko (Ilmarinen)² sekä antoi vuodentulon että sääti säät (Agricola; Anttonen 2007; Salo 2012)³, ei liene pois suljettua, että hänen kunniakseen olisi juotu (kiitos)malja myös sadonkorjuun päätteeksi ja että vainajat olisi haudattu vuoden auvoisimman ajan aikaisen auringonnousun suuntaisesti (ks. pihlaja-huomio alla). Toisaalta myös pääsiäisvuodenaikaan liittyy Suomen ilmastossa toiveikas (lähi)tulevaisuuden odotus: vaikka nälkävyö onkin silloin kireällä, talvi on kuitenkin takana ("maa(l)liskuu (< maallinen < maa) jo maata näyttää"), sää lämpenee, luonto herää talven jäljiltä uudelleen eloon, kasvit kirjaimellisesti nousevat ylös maasta ja paremmat ajat ovat siten ovella. Pohjimmiltaan varsin samanlainen on kristinuskon opillisen ytimen muodostava ylösnousemususko.

Aiheeseen liittyen saanen esittää näkemykseni seuraavista Agricolan ukonvakka-juhlaa kuvaavista runosäkeistä vuodelta 1551: "Ja quin Keuekyluö kyluettin / silloin vkon Malia iootijn Sihen haetin vkon wacka / nin iopui Pica ette Acka Sijtte palio Häpie sielle techtiin / [...] *Quin Rauni Ukon Naini härsky / ialosti Wkoi Pohiasti pärsky*" (= Ja kun kevätkylvö kylvettiin, silloin ukon malja juotiin. Siihen haettiin ukon vakka, niin

juopui piika että akka. Sitten paljon häpeää siellä tehtiin [...] *Kun rauni ukon nainen härsky(i), jalosti ukoi pohjasti pärsky(i)*). Näiden arvoituksellisten säkeiden sisältöä on paljon pohdittu (ks. synteesi esim. Anttonen 2007; Salo 2012). Mielestäni niille on kaksi lukutapaa; luonnonilmiön ja sitä jäljittelevän rituaalin kuvaus. Oma selitykseni on seuraava: säkeiden asiataustana on minusta(kin) ns. *hieros gamos* -tyyppinen ilman jumaluuden ja maan ja/tai veden jumaluuden hedelmällisyyttä tuova "yhdyntä" (vrt. esim. Salo 2012: 364-389), jota oletan näytellyn rituaalisesti siten, että kun "Rauni-Ukon nainen härskyi" eli käsittääkseni Pihlaja-Ukon vedenhaltijana (Naara) kuohahteli eli kun (pyhästä puusta) pihlajasta valmistettuun vakkaan (eli kannelliseen viljansäilytysastiaan) kaadettu olut kuohui, niin sateen ja salamoiden uskottiin lankeavan vuodentulolle eli viljankasvulle suotuisasti alas maahan. Todennäköisesti pihlajaa merkitsevän skandinaavisen lainasanana *rauni* äänneasua paljastaa sanan tulleen lainatuksi noin 500-luvulla jKr., mistä saadaan *terminus post quem* (n. 500 jKr.) ukonvakka-rituaalille ainakin Agricolan vuosina 1548 ja 1551 kuvailemassa muodossa. Huomattakoon, että pihlaja on huomiota herättävien punaisten marjojensa ansiosta näyttävimmillään – etten sanoisi viettelevimmillään – loppukesästä ja alkusyksystä eli juuri silloin, kun ravintotilanne on maatalousyhteiskunnassa parhaimmillaan vuodesta ja kun aurinko kevään ohella nousee "pääsiäissuunnasta".

Menneisyyttä tutkivien tieteiden tarjoamista todisteista kaikkein myöhäisimpään kristinuskon Suomeen tulon ajoitukseen viittaavat historialliset lähteet, enkä tällä tarkoita sitä, että kirjallisia lähteitä Suomesta on (säilynyt) vähäistä enemmän vasta 1200-luvulta alkaen, vaan viittaa siihen, että varhaisimpiin lähteisiin kuuluvien paavien kirjeiden mukaan kristillinen "istutus" oli Suomessa nuorta vielä 1220-luvulla (DF nro 64, 72, 74-77; SVL nro 16, 20-24). Paavien kirjeitä ei voi kevyesti sivuuttaa, sillä itselle kiusallisten väitteiden sepittäminen ei tyypillisesti kuulu ihmisluontoon eikä vallanpitäjien tapoihin yleensä kuulu omien saavutustensa

vähättely (Heikkilä 2019: 40–41). Historialliskriittisessä raamatuntutkimuksessa puhutaan kiusallisuuskriteeristä ja sen katsotaan olevan moninkertaisen riippumattoman todistuksen ja vihamiehen myöntävän todistuksen ohella yksi vahvimmista väitteen aitouden puolesta puhuvista todisteista (ks. esim. Meier 1991: 167–184). Niin että ehkä asianlaita todella oli niin kuin paavit väittivät; organisoitu roomalaiskatolinen kristinusko oli vielä 1220-luvulla vasta juurtumisvaiheessa Varsinais-Suomessa ja Hämeessä, vaikka Suomen roomalaiskatolinen lähetyshiippakunta näyttääkin perustetun 1100-luvun puolella (Heikkilä 2019: 50).

Arvio

Kieli- ja historiatieteelliset lähtieteiden todisteet suomesta/Suomesta eivät tarjoa selvää sivustatukea Ridderstadin hypoteesille, mutta eivät myöskään kaada sitä, koska myös kiistan kontraevidenssi puuttuu. Olen Ridderstadin kanssa samaa mieltä esimerkiksi siitä, että ruumishautaus suunnilleen länsi-itä-suuntaisesti jalat itään päin ei kokonaan selity uskomusmaailmaan liittymättömillä syillä eikä satumalla. Jokin ei-satunnainen ihmislähtöinen selitys sille on oltava, mutta voi jäädä ainaisesti vain oppineiden arvailujen varaan, mikä se on. Olisiko kyse voinut olla jonkinlaisesta synkretismistä, jossa yhdistettiin eri uskomuksia ja hautauskäytäntöjä (hyvän) kuoleman jälkeisen elämän saamisen varmistamiseksi (vrt. Moilanen et al. 2019: 41)?

Tohtori Ridderstadin kiintoisa hypoteesi vainajien ruumiiden asettamisesta hautaan pääsiäisen aikaisen auringonnoususuunnan myötäisesti paikoin Suomessakin jo 800-luvulta jKr. alkaen ei mielestäni ole hyvin todennäköinen eikä hyvin epätodennäköinen. Allekirjoittaneen (tämänhetkinen) näkemys onkin, että Ridderstadin hypoteesia on ainakin toistaiseksi pidettävä niin toteen näyttämättömänä kuin kriitikoiden taholta virheelliseksi osoittamattomana. Toivotaan, että tulevaisuus tuo esiin lisää menneisyyttä.

Bibliografia

- Agricolan teokset* <kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola> [luettu 5.8.2019].
- Anttonen, V. 2007. Agricolan Psalttarin esipuheen pakanalliset jumalat. K. Häkkinen & T. Vaitinen (toim.) *Agricolan aika*: 162-182. Helsinki: BTJ Kustannus.
- DF = *Diplomatarium Fennicum* <df.narc.fi> [luettu 5.8.2019].
- Heikkilä, M. 2012. Om Finlands världsliga och kyrkliga införlivande med Sverige. *Historisk Tidskrift för Finland* 4/2012: 437-468.
- Heikkilä, M. 2014. *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum*. Helsinki: Unigrafia.
- Heikkilä, M. 2016. *Kuka oli herra Heinäricks? – piispa Henrikin arvoitus*. Tampere University Press.
- Heikkilä, M. 2017. *Keskiajan suomen kielen dokumentoitu sanasto ensiesiintymävuosiin*. Tampere: Mediapinta Oy.
- Heikkilä, M. 2018. Miksi seurakunta on "seurakunta"? Tampereen yliopiston kielen- ja historian tutkija, FT Mikko K. Heikkilä vastaa. *Sanansaattaja* 14/2018: 30.
- Heikkilä, M. 2019. Monitieteinen tutkimus kristinuskon tulosta Suomenlahden pohjoispuolelle - kristinuskoon tutustumisen, kristityksi kääntymisen ja kristillisen organisaation rakentamisen ajoitus. A. Ruohomäki & A. Sivula (toim.) *Tuhansien vuosien tulokkaat: Monen kulttuurin Satakunta. Emil Cedercreutzin museossa 21.-22.4.2017 pidetyn seminaarin esitelmää*. Satakunta XXXV: 31-71. Harjavalta: Satakunnan Historiallinen Seura.
- Hirvonen, I. 1997. Mikä on sanojen juhla ja joulun germaanis-skandinaavinen alkuperä? *Sananjalka* 39 s. 55-64.
- Meier, J. P. 1991. *A Marginal Jew. Rethinking the historical Jesus. Volume One: The roots of the problem and the person*. New York: Doubleday.
- Moilanen, U., Etu-Sihvola, H. & Puolakka, H.-L. 2019. Rautakautisten hautojen pääsiäissuuntaus on ylitulkintaa. *Muinaistutkija* 1/2019: 40-44.
- Ridderstad, M. 2017. *Orientations of the early Christian graves in Finland*. <<https://www.academia.edu>> [luettu 1.8.2019].
- Ridderstad M. 2018. Hautausasuuntaus pääsiäiseen on havaittava tosiasia. *Muinaistutkija* 3/2018: 56-63.
- Salo, U. 1987. Suomen kristillistymisen varhaisvaiheista. Teoksessa E. Kuparinen (toim.) *Studia historica in honorem Vilho Niitemaa. Hänen 70-vuotispäivänään 16.3.1987*. Turun Historiallinen Arkisto 42.
- Salo, U. 1997. Nousiaisten Moisio - ikkuna Suomen uskonto- ja yhteiskuntahistoriaan. *Suomen Museo* 1997: 23-60.
- Salo, U. 2012. *Olevaisuus ja sen valtiut*. Muinais-suomalaisten maailmanymmärrys. Kalevalaiset myytit ja uskomukset I. Somero: Amanita.
- Salo, U. 2013. *Tuoni, Pohjola, taivas. Arkeologian ja kalevalaisten runojen tuonelat*. Kalevalaiset myytit ja uskomukset III. Somero: Amanita.

Mikko Heikkilä
Monitieteisen diakronisen kielentutkimuksen dosentti, Tampereen yliopisto.
mikko.k.heikkila@tuni.fi

Loppuviitteet

- 1 Kyseinen Harjavallassa 21.4.2017 pitämäni seminaarikutsuesitelmään perustuva uusiin aihetta sivuava tutkimukseni on kirjoitettu ennen puheena olevan julkisen debatin alkamista *Muinaistutkijassa*. Siksi en ole siinä siihen viittanut; kyseisen väittelyn sittemmin laukaiseeseen Ridderstadin tutkimukseen kylläkin. Koska olen aiemmissa julkaisuissani laajasti viittanut primäärilähteisiin ja tutkimuskirjallisuuteen, en tässä ensisijaisesti keskustelupuheenvuoroksi tarkoitetussa kirjoituksessani taas viittaa niihin kaikkiin pitääkseni kirjoitukseni puheenvuoroksi sopivassa mitassa.
- 2 *Ukko* < *Ukkoi* -> *ukkoinen* > *ukkonen*.
- 3 Käyttäessään ilmaisuja *Isoin ilma* (= isän ilma; vrt. *ukonilma*, *ukko* = vanha mies) ja *pitkeinen* 'ukkonen; salama' (< *pitkä*) ukkosesta tuleva Turun piispa Agricola vaikuttaa välttäneen sanan *ukko* käyttöä, vaikka se jo keskiajalla oli todistettavasti muussakin käytössä kuin jumaluuden nimenä (Heikkilä 2017). Oliko kyse pyrkimyksestä saada Ukko (lopullisesti) pois hallitsemasta silloisten suomalaisten taivasta periaatteella siinä paha missä (se) mainitaan?

Jan Fast & Teemu Väisänen

Rintama lähimpänä Helsinkiä – Hanko 1941 -hanke

Hankoniemi on historiansa aikana ollut osallisena useissa historiallisissa tapahtumissa johtuen sen tarjoamista suojaisista satamista ja ohi kulkeneista kauppareiteistä (ks. Kuva 1). Sotaisina aikoina niemellä on puolestaan ollut suuri strateginen merkitys ja sen kallioisia rantoja on varustettu eri aikoina ja eri suunnilta tulleita sotilaallisia uhkia vastaan. Strategisen sijaintinsa takia Hankoniemi

herätti kiinnostusta myös Neuvostoliitossa jo ennen talvisotaa ja sodan päätteeksi solmitussa rauhansopimuksessa Suomi sitoutui vuokraamaan alueen Neuvostoliiton tukikohdaksi.

Hanko 1941 -tutkimushanke tutkii sotatapahtumia Hangon rintamalla sekä konfliktiin liittyviä rakenteita ja elämää Neuvostoliiton tukikohdassa, jatkosodan rintama-alueilla ja rintamalinjojen takana.

Kuva 1. Hankoniemi Maanmittauslaitoksen taustakartalla (Muokkaukset: T. Väisänen).

Tutkimuksessa tallennetaan Hangossa toimineiden joukkojen ja sotavankien aineellista kulttuuriperintöä Hangon museon kokoelmiin ja näyttelyihin Hangon rintamamuseossa. Tutkimushanketta johtaa arkeologi Jan Fast ja hankkeen apulaistutkijana toimii arkeologi Teemu Väisänen. Heidän ohellansa tutkimushankkeeseen osallistuu arkeologian, maantieteen ja konservoinnin opiskelijoita. Tutkimushanke toteutetaan yhteistyössä Hangö Sommarunin, Hangon museon, Hangon rintamamuseon ja Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys ry:n kanssa, ja tutkimukseen osallistetaan myös paikallisia asukkaita sekä koululaisia. Tutkimushanke käynnistyi koekaivauksella sekä arkistotutkimuksella syksyllä 2018 ja jatkuu kesään 2025 saakka. Hankkeeseen kuuluva laajempi arkeologinen kaivaustutkimus alkaa kesällä 2020.

Hangon tukikohdan vaiheet

Hankoniemen kattava vuokra-alue luovutettiin Neuvostoliitolle 22. maaliskuuta 1940, ja sinne alettiin välittömästi rakentaa tukikohtaa Suomenlahden meriliikenteen valvomiseksi (Lappalainen 1987: 37). Luovutukseen liittyvässä sopimuksessa Neuvostoliitolle myönnettiin myös oikeus pitää alueella sen puolustukseen tarvittavia maa- ja ilmavoimia.

Tukikohdasta muodostui kuukausien saatossa varsin mittava, ja kesäkuun 1941 puolivälissä Hankoniemelle ja sen lähisaaristoon oli majoitettu kaiken kaikkiaan yli 30 000 varusmiestä ja siviiliä (Halén 2009: 7). Sotilaskohteiden lisäksi tukikohtaan kuului kaikki keskeiset palvelut, kuten posti, koulu, kirjasto ja elokuvateatteri, ja tukikohdan alueella julkaistiin sittemmin sota-aikaankin ilmestynytä *Красный Гангут* (*Krasnyj Gangut*, ”Punainen Hanko”) -lehteä (Prorokov 1974: 90).

Jatkosota Suomen ja Neuvostoliiton välillä alkoi 25. kesäkuuta 1941 ja sen seurauksena myös Hankoa pommitettiin suomalaisen ja saksalaisten toimesta (Kabanov 1971: 143–144). Pommitusten takia kaikki oleelliset palvelut ja sotilaskohteet siirrettiin maanalai-

siin rakennelmiin, joita rakennettiin neuvostoininööri Boris Levinin mukaan kaiken kaikkiaan 432 kappaletta (Levin 1974: 127).

Siinä missä Hankoniemellä ei nähty laajamittaista sodankäyntiä ja taistelut keskittyivät lähinnä raja-alueella tapahtuneisiin yhteenottoihin ja tykistökeskityksiin, lyhyitä ja verisiä taisteluja käytiin Hankoniemen pohjois- ja eteläpuolella sijainneiden kalloisten saarten omistuksesta. Näistä kentties tunnetuin oli 26. heinäkuuta 1941 käyty Bengtskärin taistelu, joka päättyi majakkasaarelle rantautuneiden neuvostosotilaiden tappioon. Muihin merkittäviin saaristotaisteluihin kuuluivat muun muassa Horsön, Stackörnin, Morgonlandetin ja Hästön taistelut (Uitto & Geust 2011: 108–123).

Neuvostoliitto veti joukkonsa vuokra-alueelta 2. joulukuuta 1941. Sotilaat jättivät jälkeensä ansoitetun kaupungin sekä räjäyttivät muun muassa kaupungin vesitornin ajastetulla räjähteellä (Lappalainen 1987: 205–222). Suomalaisten otettua alueen haltuunsa, miinoitusten purkaminen teetätettiin alkuun erityisesti vankityövoimalla, mutta tästä luovuttiin lopulta useiden onnettomuuksien ja sabotointiyritysten jälkeen (Halén 2009: 20).

Sodanjälkeisistä raivaustoista huolimatta maastossa on yhä nähtävissä useita sota-toimiin liittyviä rakenteita (ks. Kuva 2). Niistä useat tarjoavat ainutlaatuisen ja paikoin erittäin hyvin säilyneen aineiston konfliktiarkeologiselle tutkimukselle.

Suunnitelmista kenttätöihin

Hanko 1941 -tutkimushanke sai alkunsa vuonna 2018 suunnitelmista laajentaa Hangossa toteutettua konfliktiarkeologista tutkimusta, joka oli aikaisemmin keskittynyt Jan Fastin johtamaan tutkimushankkeeseen Tulliniemessä sijainneen saksalaisen kauttakulkuleirin historiasta (Fast 2017).

Tutkimushankkeen kenttätöet alkoivat jo samana vuonna, kun paikallinen asukas ilmoitti metsänhoitotyön uhkaamista merkit-

Kuva 2. Teemu Väisänen tarkastamassa romahtaneen korsun jäännöksiä. (Kuvannut: J. Fast.)

semättömistä neuvostoliittolaisista hautauksista Tvärminnessä. Alueella toteutettiin koekaivaus, jolloin yksi alueella sijaitsevasta kuudesta kummuista todettiin haudaksi. Esi-tutkimuksessa hautauksen rajat pystytettiin paikantamaan alueen jatkotutkimuksia varten. Vuonna 2019 toteutetussa kaivauksessa vainajat nostettiin yhteistyössä Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys ry:n ja Venäjän Suomen suurlähetystön kanssa (ks. Kuva 3). Kaivaus toteutettiin noudattaen eettisiä arkeologisia tutkimus- ja dokumentointimenetelmiä, ja tutkimuksesta on tekeillä erillinen julkaisu. Vainajat pyritään tunnistamaan, minkä jälkeen heidät haudataan Taktomin venäläiselle sotilashautausmaalle.

Vuonna 2019 järjestettiin myös hankkeen ensimmäiset yleisökaivaukset. Hangon rintamamuseon ja Hangö Sommarunin järjestämän sota-arkeologisen viikonlopun aikana museon kävijät saivat tutustua konfliktiarkeologisiin kaivauksiin Hangon rintamamuseolla Lappohjassa. Kaivauksissa tutkittiin eturintaman suomalaisten puolen taistelukaivantoja sekä ruotsalaisten vapaaehtoisten ai-

van eturintamassa sijainneen ja palaneen majoitusteltan paikkaa. Varsinkin telttapaikan kaivaukset olivat tuloksiltaan hyvin lupaavia ja antavat aihetta jatkotutkimuksille.

Ensimmäiset laajemmat yleisökaivaukset järjestetään kesällä 2020 Hangö Sommarunin järjestämän kolmiviikkoisen konfliktiarkeologisen kenttätökurssin muodossa. Kurssin aikana tutkitaan edellä mainitun telttakohteen lisäksi muun muassa suomalaisten joukkojen ja ruotsalaisten vapaaehtoisten Hankoon vievän tien alle kaivamia tunneleita sekä partioietkien lähtöpisteitä etulinjan tuntumassa.

Koska Hangon sotatoimialueeseen kuului varsin suuri määrä erilaisia rakenteita, arkeologiset kaivaukset pyritään kohdistamaan temaattisesti tiettyihin kokonaisuuksiin, jotka parhaiten edustavat tukikohdan keskeisimpiä tehtäviä ja merkittäviä tapahtumia sodan aikana. Tällaisia tutkimuskohteita ovat muun muassa Hangon maarintaman ja saariston taistelupaikat ja linnoitteet, sotilasjohtokeskukset, sotasairaalat sekä ilmataistelujen osalta myös lentokoneiden putoamispaikat.

Sotilasjohtokeskusten osalta keskeisen tutkimuskohteen muodostaa tukikohdan komentaja Sergei Kabanovin käytössä ollut komentokorsu. Kabanovin omaelämäkerran mukaan korsu oli varsin hyvin varusteltu ja se sisälsi muun muassa vesilähteen, suojan kemiallisia iskuja vastaan, lämmitysjärjestelmän sekä pomminkestävän betonikaton (Kabanov 1971: 180). Toisin kuin monet muut Neuvostoliiton vetäytyessään tuhoamat rakennukset, korsu säilyi ehjänä sodan loppuun asti (Lindholm 1942: 152). Nykyään korsun rakenteista ei ole maanpinnalla merkkiäkään, mutta korsun oletettu sijaintipaikka on onnistuttu paikantamaan maatutkauksen avulla (Väisänen 2018).

Komentokorsun ohella keskeisen tutkittavan kokonaisuuden muodostavat Neuvostoliiton rakentamat maanalaiset sairaalat, jotka ovat tuhoutumassa kaavoitus- ja rakennuspaineiden alla. Sairaaloiden sijaintipaikkoja on käyty tarkastamassa paikallisten asukkaiden kutsumana, ja paikalliset ovat myös esitelleet mailtaan löytynyttä sodanaikaista jäämistöä, joka viittaa vahvasti Neuvostoliiton sairaalatoimintaan alueella.

Tukikohdan ja rintamalinjan ohella tutkimukset ulottuvat osaltaan myös Hangon taistelu- ja rintama-alueen ulkopuolelle suomalaisten joukkojen sijoituspaikoille. Rintamalinjojen takana tutkimuskohteita

Kuva 3. Aleksi Rikkinen dokumentoimassa sotavainajan hautausta. (Kuvannut: J. Fast.)

ovat muun muassa joukkosidontapaikat (JSP), kaatuneiden evakuointikeskus 18 (KEK 18) ja sotavankileiri 7 (Sova 7) Raaseporissa. Näiden tutkimuskohteiden lisäksi maarintamalla ja saariston alueella suoritetaan aktiivisesti sotavainajien ja taisteluissa kadonneiden etsintää.

Hankkeen tavoitteet

Tutkimushankkeen tavoitteena on saavuttaa entistä objektiivisempi ja kattavampi kokonaiskuva Hangon rintamasta sekä Neuvostoliiton sotilastukikohdan sodanaikaisesta toiminnasta, tukikohdan varustuksesta ja tukikohdassa eläneiden sotilaiden elämästä. Lisäksi tutkimuksessa perehdytään elämään rintamalinjan toisella puolella suomalaisten joukkojen ja ruotsalaisten vapaaehtoisten keskuudessa sekä osapuolen välisiin aseellisiin kohtaamisiin saaristossa ja rintamalinjalla.

Kaivaustutkimusten lisäksi kattavaa kokonaiskuvaa luodaan kaukokartoituksen ja arkeologisten inventointien kautta sekä tarkastuen paikallisten asukkaiden ilmoittamia sotahistoriallisia kohteita maastossa. Tähän mennessä toteutettuihin inventointeihin lukeutuu muun muassa Hangon Tulliniemen etelärannan sotahistoriallisten kohteiden inventointi sekä Bengtskärin majakkasaaren taistelujen jäännösten dokumentointi (Fast et al. 2019). Saaren ympäristössä on toteutettu myös alustavia vedenalaisia tutkimuksia Hangon kesäyliopiston meriarkeologian kurssin osallistujien toimesta.

Maastotöiden ohella tutkimushankkeeseen kuuluu runsaasti arkistotyötä ja suomalaisten, skandinavialaisten sekä venäläisten veteraanien ja siviilien haastatteluita. Arkistoaineiston keskiössä ovat erityisesti sotapäiväkirjat, jotka tosin ovat lähdekriittisesti katsottuna ongelmallisia, sillä ne on usein laadittu omia toimia selittämään taisteluiden tauottua. Hankkeessa pyritäänkin tutkimaan arkisto- ja haastatteluaineistoa suhteessa arkeologisen aineiston tuottamaan tietoon taistelujen tapahtumista. Kun mu-

kaan otetaan olosuhteita kuvaavia havaintoja (etäisyys, valo, kellonaika) ja alueen säähistoria, voidaan taistelujen kokonaistilanne rekonstruoida ja tapahtumia tutkia objektiivisemmin kuin pelkän arkistotutkimuksen perusteella.

Hankkeen aikana pyritään myös soveltamaan ja kehittämään arkeologisia tutkimusmenetelmiä konfliktiarkeologian tarpeisiin Suomen olosuhteet huomioon ottaen. Hankkeen aikana on jo tehty alustavia kokeiluja kaukokartoituksen, geofysikaalisten menetelmien ja fotogrammetrian osalta, ja menetelmien käyttöä jatketaan tulevien kenttätöiden yhteydessä.

Tutkimushankkeen tuloksista laaditaan hankkeen päätteeksi näyttely ja erillinen julkaisu. Tutkimuksen etenemistä voi seurata Hanko 1941 -hankkeen verkkosivuilla (www.hanko1941.com).

Bibliografia

Painamattomat lähteet

- Fast, J., Väisänen, T. & Rikkinen, A. 2019. *Hanko, Tulliniemi. Natura 2000 ja asemakaava-alueen toisen maailmansodan aikaisten sotahistoriallisten kohteiden perusinventointi*. Metsähallitus.
- Väisänen, T. 2018. *Geofysikaaliset menetelmät suomalaisessa konfliktiarkeologiassa – tapaus-tutkimuksena jatkosodan aikainen komento-korsu Hangossa*. Pro seminaari -tutkielma. Helsingin yliopisto, Kulttuurien osasto.

Tutkimuskirjallisuus

- Fast, J. 2017. German Transit Camp at Tulliniemi, Hanko 1942–1944. J. Kaila & J. Knuutila (toim.) *Inside and Beside the Camp*: 34–41. Lahti: The Academy of Fine Arts at the University of the Arts Helsinki.
- Halén, H. 2009. *Hangon neuvostotukikohta 1940–1941*. Unholan aitta 31. Helsinki: Harry Halén.
- Kabanov, S. [Кабанов, С.] 1971. *На дальних подступах*. Москва: Воениздат.
- Lappalainen, N. 1987. *Hankoniemi toisessa maailmansodassa*. Juva: WSOY.
- Levin, B. [Левин, Б.] 1974. Огнем проверены. K. Grishchinsky [К. Грищинский] (toim.) *Гангут 1941*: 126–128. Ленинград: Лениздат.
- Lindholm, P. 1942. *Hanko saarrettuna*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Fennia.
- Rudnyi, V. [Рудный, В.] 1974. Из военной тетради. K. Grishchinsky [К. Грищинский] (toim.) *Гангут 1941*: 90–98. Ленинград: Лениздат.
- Uitto, A. & Geust, C.-F. 2011. *Hanko toisessa maailmansodassa*. Helsinki: Maanpuolustuskorkeakoulu.

Jan Fast on suomalainen arkeologi, näyttely-suunnittelija ja tieteen popularisoija, joka on johtanut arkeologisia kenttätöitä Suomessa joka kesä vuodesta 1986 alkaen. Tällä hetkellä Fast kirjoittaa Helsingin yliopistossa englanninkielistä väitöskirjaansa Hangon Tulliniemessä vuosina 1942–1944 sijainneen saksalaisen kauttakulkuleirin arkeologiasta ja historiasta.

jfarchaeology@gmail.com

Teemu Väisänen on Helsingin yliopistosta valmistunut arkeologi, joka on osallistunut Hangon konfliktiarkeologisiin tutkimuksiin vuodesta 2016 alkaen. Tällä hetkellä Väisänen suunnittelee yhteistyössä Satakunnan Museon kanssa toteutettavia arkeologisia tutkimuksia jatkosodan aikana toiminnassa olleen saksalaisen lentotukikohdan alueelle Porissa.

teemu.vaisanen@gmail.com